

Koolmeister Märt Jakobsoni, Eesti rahvusliku ärkamisajategelase lugu Lehekülgi Helme kihelkonna ajaloost

Helme kihelkonna kroonika:

MEIE AEG: ajalugu, mõisad, koolid, Eesti rahvusliku
ärkamisajategelased - koolmeister Märt Jakobson

Moto:

Kaotades isamaalisuse, kaotab inimene ka iseenese ning koos sellega maailma enese kõrvalt.

*Saksa kirjanik ja filosoof Johannes Gottlieb von Herder (1744 – 1803)
Gottlieb von Herder oli Eesti ärkamisajategelaste ideeline eeskuju*

Koostaja: Enno Kirt

Tallinn *** Tõrva

2014/2016/2017

AEG ja MEIE, MEIE AEG: Eesti rahva ajalugu on maarahva ja talupidaja ajalugu, töö ja arukuse
ajalugu

Foto 1. Anton Hansen Tammsaare talu- kirjandusmuuseum

Foto 2. Eesti haldusjaotus 1939

Foto Märt Jakobson, koolmeister, mõtleja talupoeg, esimesi haritlasi ja kirjamehi Helme kihelkonnas

SISUKORD:

1. Sissejuhatus.
2. Helme kihelkonna ajalugu, koolid ja mõisad, ajaloolised ja kaasaegsed kaardid
3. Eesti rahvuslik ärkamisaeg, lühikronoloogia ja peategelased
4. Märt Jakobsoni elulugu ja perekond
5. Porimõisa talu pärisekstu dokumendid
6. Porimõisa talu rentnikud ja renditasud Märt Jakobsoni arveraamatu järgi

Kasutatud kirjanduslikud allikad, dokumendid ning perioodika:

1. EESTI V Valgamaa, maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, „Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, Tartus, 1932, lk 598+3
2. Mart Laar, ÄRATAJAD Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad, Grenader Kirjastus, Tallinn, 2006, lk 496
3. Hans Salm, Mall Lepik, HELME KALMISTU, valga, 2007, lk 176
- 4.

1. Sissejuhatus

Käesoleva almanahhi eesmärk on koostada kroonika Helme kihelkonna ajaloost, koolidest, Helme kihelkonna mõisatest ja rahvusliku ärkamisaja tegelastest seoses Helme kihelkonnaga.

Esitada Helme kihelkonna olulisema rahvusliku ärkamisajategelase ja koolmeistri Märt Jakobsoni elutöö kommenteerimata lühiülevaade avalikus meedias esitatud artiklite alusel ning Märt Jakobsoni ajalehtedes „Eesti Postimees“, „Postimees“ ja „Sakala“ ning väljaannetes ilmunud artiklite ja raamatutena kirjastatud õpikute koopiad, mida praegu säilitatakse rariteetsete üksikeksemplaridena raamatukogudes ainult kohapeal kasutamiseks. Almanahhi ülesandeks tutvustada nimetatud kultuuriloolist materjali.

Märt Jakobsoni elutööd on raske kirjeldada ilma Helme kihelkonna ajalugu ning Jakobsoni elu ajal ajalehtedes avaldatud rahvusvaheliste sündmuste ülevaadeteta ning artikliteta. Selline käsitlus võimaldab aru saada nendest probleemidest, mis tingis rahvusliku ärkamisaja, ärkamisajategelaste omavahelise suhtluse temaatikat ning poleeme. Rahvusliku ärkamisajategelaste osa ja tähtsust eesti rahva kultuurilise arengu seisukohast ei saa lhetada suurest tööst mida tehti ärkamisajate ajalehted ja õpikute lehekülgedel. Igati püüti maarahvast harida ja tutvustada maailmas toimuvaid sündmusi.

Sellest ei ole võimalik aru saada, kui ei tutvu ja loe vanu ajalehti. Igas lehes olid õpetused ja harvaid artikleid. Märt Jakobsoni õpik „~~Kooli~~ laste raamat“ on väike hariv koduentsüklopeedia, mis jäi igale koolikäijunule koduriilile hinnalise käsiraamatuna. Ainult sellise kooliraamatu väljaandmise eest väärib „Meie Märt“ suurimat tunnustust. Avaldan allpool Märdi raamatu täieliku koopiana.

Märt Jakobsoni on seni väga tagasihoidlikult avalikus meediaväljaannetes käsitletud, ilmselt ei ole Jakobsoni poolt avaldatu olnud kättesaadav. Ajalehtedes on Märt Jakobsoni artiklid allkirjastatud pseudonüümidega või hoopis autorit märkimata.

Almanahhi koostaja esitab vanades ajalehtedes avaldatud artiklid ajalehtede digiteeritud koopiatena, lisaks toleaege poliitilise või kultuurilise tausta illustreerimiseks ka kogu ajalehe tervikuna, kui käsitletav aeg või teema seda tingib.

Märt Jakobson oli Helme kihelkonna olulisem ärkamisajategelane, koolmeister, Helme köstrimäe kultuurikonverentsist osavõtja, Eesti Kirjameeste Seltsi asutajaliige.

Almanahhi olulise osa ja mahu moodustab Märt Jakobsoni tegevuse ülevaade koolmeistrina ja maaomanikuna – Helme kihelkonna Helme mõsa maadest päriseksostetud Porimõisa talu peremehena koostatud arveraamatu originaalist koopia esitamine. Arveraamat näitab Porimõisa talu peremehe täpsust, rentnike, renditasude suurust, rentnike isikuid ning ärkamisaja hinnatset. Ilmselt on arveraamat originaaldokumendina väga väärtuslik võimalike järgnevate äramiaaja majanduslike olude ning päristalude rentimise alasete teaduslike uuringute alusdokumendina.

Märt Jakobsoni Porimõisa talu kulude/tulude arveraamatul on nummerdamata leheküljed, almanahhi koostaja süstematiseeris leheküljed aastate järgi, et selgitada rentnike vaheldumist ning renditasude muutumist.

Koostaja arvamusel võiks olla esitatud arveraamat alusdokumendiks teadusliku uurimuse koostamisel ärkamisaegse suurtalu renditasude, arvepidamise jne teemal

Kogu esitatud materjal esitatakse kommenteerimata ning väljavõtetena avaldatud väljaannetest autorite ning väljaande nimetamisega, viited esitatakse kasutatud kirjanduslikele allikatele, dokumendi nimetused ning perioodilisele väljaandele kui ajalisele dokumendile.

Sügar kumardus koolmeistritele ja kirjameestele Eesti maarahva harimisel!

Koostaja on enesele võtnud ülesande dokumenteerida käsikirjaliste kogumikena omaenese põlvkonna kroonika, alates algkoolist - põhikooli/keskooli/gümnaasiumi ning edasi ellu Tõrva linna koolide õpilaste näitel, kes alustasid kooliteed 1. septembril 1939, samal päeval, kui algas II Maailmasõda. Käesolev almanahh ja kroonika on seni koostatud köidete V osa.

2. Helme kihelkonna ajalugu, koolid ja mõisad**, ajaloolised ja kaasaegsed kaardid

******(ajaloo, mõisate ja koolide kirjelduseks on kasutatud koguteosese VALGAMAA, 1932 teksti koopiat, mis on senini kõige põhjalikum ülevaade Helme kihelkonna nimetatud objektidest, koguteos on kaasajal bibliofiilne uunikum. Kuna Märt Jakobson on Helme kihelkonna ajaloos oluline isik, kes on piirkonna vaimset kultuuri arendanud. Märt Jakobsoni mälestusega koos on Helme piirkonna ajaloo kordusesitamine on põhjendatud)

Foto 1 Vikipeedia, talurahvas Eesti rahvuslikul ärkamisajal

AJALUGU. Helme (saksa keeli *Helmet*, vanus dokumentides ja allikais *Helmede*, *Helmed*, *Helmode*, *Helmd* jne.) on vanemaid kihelkondi Eestis. Ehk küll kindlad teated puuduvad, võime siiski põhjendatult (vt. üldosa: kiriklik jaotus keskajal) oletada, et ta iga maakonna alljaotusena tagasi ulatub juba muistsesse eestlaste iseisvuse aega. Kiriklik-administratiivse ühiku tähtsuse omandas ta muidugi alles maa vallutuse järele sakslaste poolt. Maajagamisel Tartu piiskopi ja ordu vahel 1224. a. jäi muistsesse eesti Sakala maakonda kuuluv Helme ordule. Piiskopp nõudis küll Helme päralt olevat Hummulit, Roobet ja Koorküla („*terrae Humularia, Rupenia ja Kyriania*“) enesele, väites, et need kohad kuuluvad tema päralt olevasse Ugandisse, kuid paavsti saadik Moodena piiskopp Wilhelm vahekohtunikuna leidis tunnistajate varal, et kõnesolevad kohad asuvad siiski Sakalas, ja jättis nad seepärast ordule. Tartu piiskopile jäi Sakala ja seega ka Helme üle ainult kõrgem vaimline võim. Ordualana näib Helme esiotsa alluvat Karksi foogtile, pärastpoole kuulus

<http://f11.pmo.ee/WqVschBqlv> -

hkZ5sAmlkgQaNtQ=/900x485/smart/nginx/o/2013/09/04/2020961t1hb00a.jpg

ta aga otseselt Võnnu alla, mis oli Liivimaa ordumeistri päralt. Seejärel nimetatakse teda vanemas ajaloolises kirjanduses ordumeistri lauamõisaks (Tafelgut), mis alul haaras vististi kogu kihelkonna ja alles hiljemini üksikute mõisade läänistamise teel craisikuile aegamööda vähenes. 16. sajandil (vist 1535) ühendati ordumeistri alaga ka naabruses asuv Karksi foogtkond.

Nimepidi mainitakse Helme kihelkonda esmakordselt a. 1329 leedulaste laastava retke puhul siia ja naaberkihelkondadesse Tarvastusse ja Paistu (vt. üldosa — ajalugu). Helmet nimetatakse „ilusaks kihelkonnaks“. Tema suurus öeldakse olevat 400 adramaad, mis võrdus paari vähema eesti muistse maakonnaga, kui adramaa suurus vahepeal mitte polnud muutunud.

Katoliku ajast on meil seni Helmest teada ainult ühe preestri nimi — Wulfardus de Buren —, keda mainitakse 1383. ja 1384. a. Helme kihelkonna kiriku rektorina ja plebaanina (*rector et plebanus parochialis ecclesiae in Helmede*). Ta on varemini (1350:ndais aastais) olnud Riias notariks, siirdunud pärast samal alal ordumeister Arnold v. Vietinghof'i teenistusse ja nähtavasti alles vanemas eas saanud preestri koha ordumeistrile kuulavas Helmes. Tema poolt notarina kinnitatud ürikuil on säilinud väga huvitav omapärane notarimärk.

Juba keskajal oli Helmes 2 kirikut: praegune kihelkonnakirik, mis pühitsetud Maarjale, ja Issandaihu kirik (*Leichnambskercke*), mida nimetatakse ka kabeliks ja mille oletatavad varemed leiduvad osaliselt säilinuna kirikumõisa väljal praeguse kiriku ligidal. 16. sajandi alult säilinud ordumeister Plettenberg'i kirja kontseptist nähtub, et Helmes varemini peale peapreestri, keda nimetatakse kirikhärraks (*kerckher*) oli veel ametis olnud 2 vikaarpreestrit, neist üks kihelkonnakiriku, teine Issandaihu kabeli juures. Kummalegi oli nähtavasti Karksi ordulossi junkrute (*junckhernn*), teenrite ja mustpeade poolt palgaks määratud 30 marka aastas. Kuna aga nii madala tasu eest võimatu oli leida preestreid kohtadele ja need kauaks vakantseks olid jäänud, siis ühendati edaspidiseks mõlema vikaari tasu, mis nüüd kahekordistus, ja otsustati selle eest vikaarina ametisse kutsuda mõni ordu preester-vend, keda kohustati kõigil pühapäevadel lugema hommikust missat (*vromisze — Frühmesse*), suvel Issandaihu kabelis, talvel kihelkonnakirikus, ja muidu olema abiks kirikhärrale. Poola revisjonide puhul 1590. ja 1599. a. mainitakse, et suurem, s. t. kihelkonnakirik oli saksa kirik ja vähem — kabel —

eesti kirik. Ka 1613. a. kirikuvisitatsiooni protokollis öeldakse üks kirik olevat eestlaste, teine sakslaste jaoks.

Kahtlemata leidus laialdase Helme kaugemais osis katoliku ajal rohkem kabeleid ja nende juures asuvaid matusepaiku (vrd. eespool Hargla ajalugu), kui nende kohta seni kohal kogutud ajaloolises rahvatraditsioonis olemas teateid. Juba keskajal on peajoontes üles tähendatud, kuid rahvasuus tänini muutunud legend, mis pajatab kirikust ja kirikumõisast; need asunud Koorkülas Valgjärve kaldal ja vajunud mõlemad selle järele järve, kui preester kirikus paari laulatanud õe ja venna. Üleloomulikust sisust ja moraliseerivast sihist hoolimata võib rahvajutul siiski olla mingisugune ajalooline tagapõhi. Holdre vallas Egeri talu maal n. n. „kirikusöödil“ seisnud vanasti „Katrina kirik“, mille hävitamisel visatud kell lähedale Õhne jõkke, kus see veel praegugi mõnikord helisevat. — Ja tõesti, kirjalikus allikaski leidub veel 1668. a. teade Katariina kabeli (*Catharinen Kapelle*) kohta Holdres. Hoomulis, mis keskajal kuulus Helme kihelkonda ja hiljemini liideti Härgmäega, mainib tuntud ajaloolane L. Arbusow vanem 1513. a. Jordani-nimelist kirikut, mis anti ordumeisteri poolt kirikhärra Johann Wieberg'ile lääniks. Ka Helme ordu lossis (mille tekkimise ja saatuse kohta on toodud teateid käesoleva teose üldosas peamiselt ühenduses poliitiliste ja välissündmustega) pidi arvatavasti leiduma oma kabel lossis asuvate orduvendade — ametnikkude — ja meeskonna tarvis.

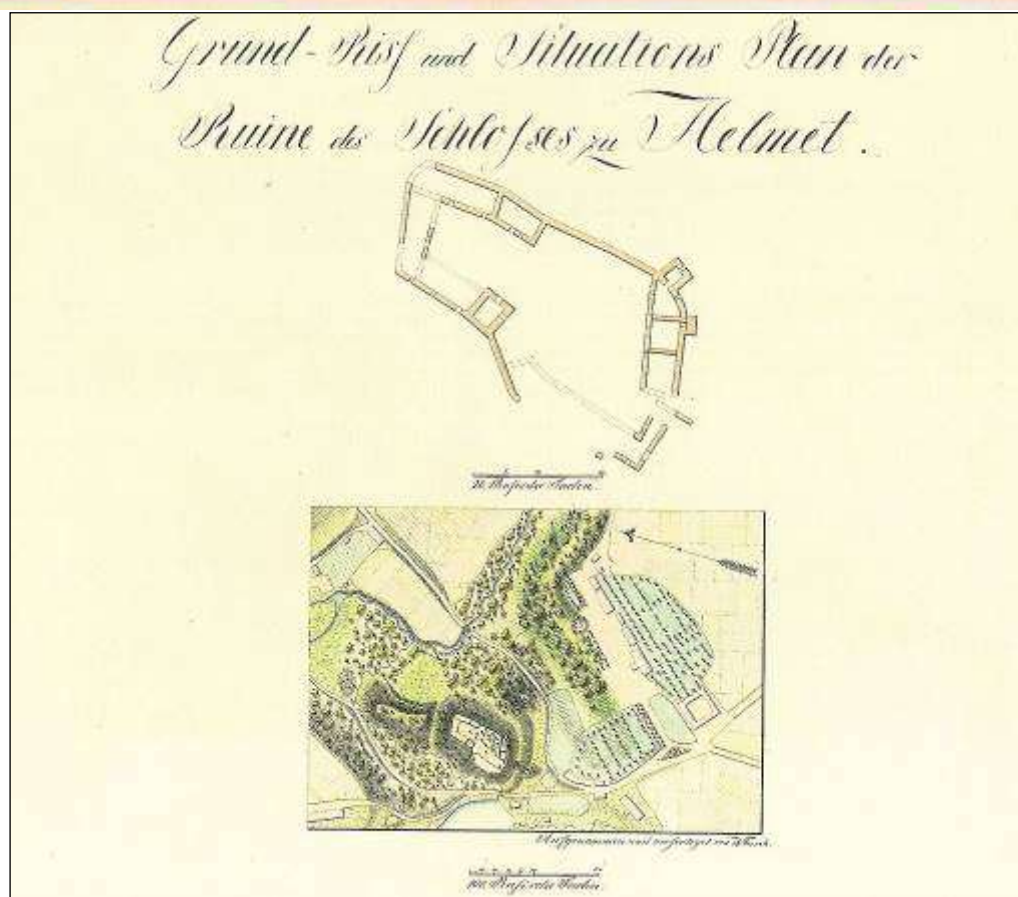
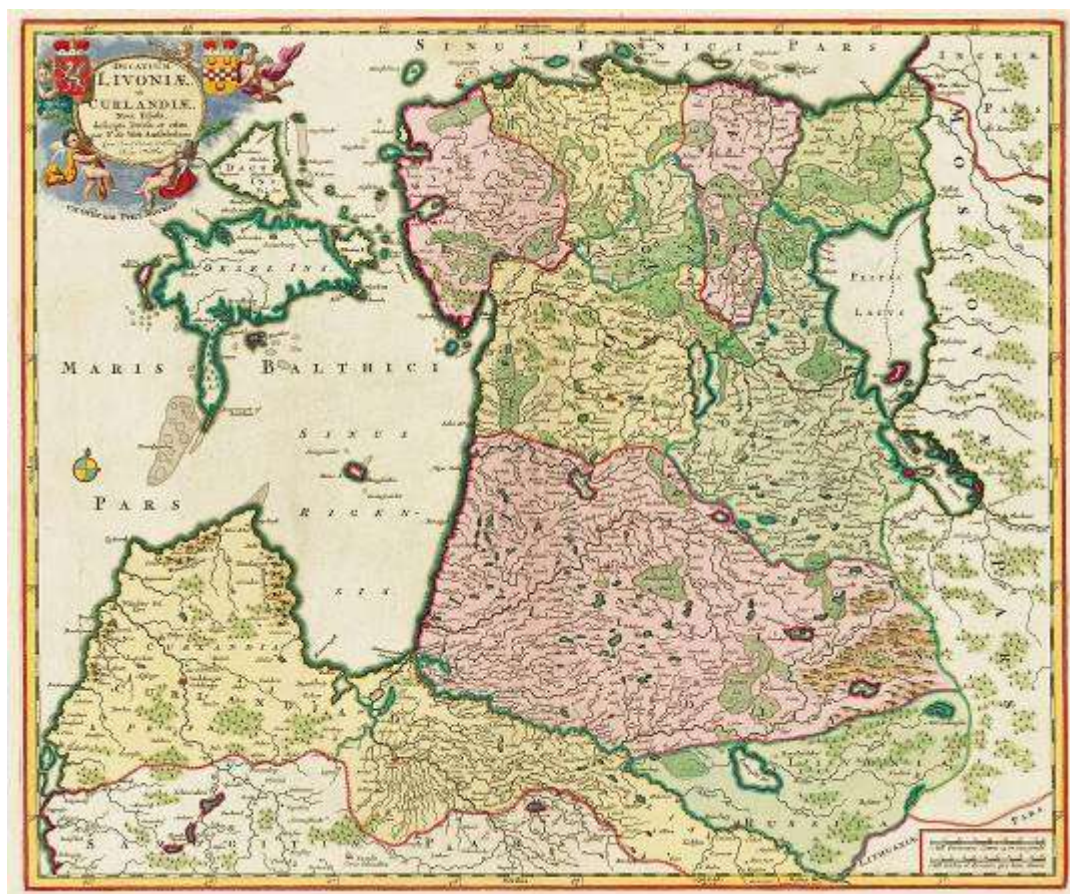
Usupuhastuse suhtes olnud Helme esimesi maakogudusi omaaegsel Liivimaal, kus uus õpetus arvatavasti kohalikkude orduvasallide — mõisnikkude — poolt maksma pandud. Poola ajal järgnes katoliiklik vastureformatsioon, mis puudutas ka Helmet. 1613. a. kirikuvisitatsiooni protokollist kuuleme, et siin jumalateenistusi käis pidamas Karksi haiglane preester Paul Bazarowsky, keda edaspidiseks kohustati Helmesse ilmuma ainult luteri pühadel. Viimaseid nähtavasti peeti rahva poolt veel vana kalendri järele, kuna katoliiklaste jaoks oli paavst maksma pannud uue kalendri. Eriti suuremail luteri pühadel oli rahva eemalehoidmiseks ja ärameelitamiseks luteri usu jumalateenistustelt katoliku preestri kohalviibimine väga tarvilik.

Nagu käesoleva teose üldosast nähtub, on Helme pea kõigi Valgamaad puudutanud sõdade ajal kannatada saanud, enamalt jaolt väga raskesti, mis tingitud tema ligidusest lõunapoolsele eesti rahvuspiirile ja asendist ajaloos strateegiliselt kaunis suurt tähtsust omanud Väike-Emajõe kaldal. Armutult laastasid kihelkonda sakslaste, lätlaste ja nende kaaslaste lugematud retked eestlaste muistse vabadus-

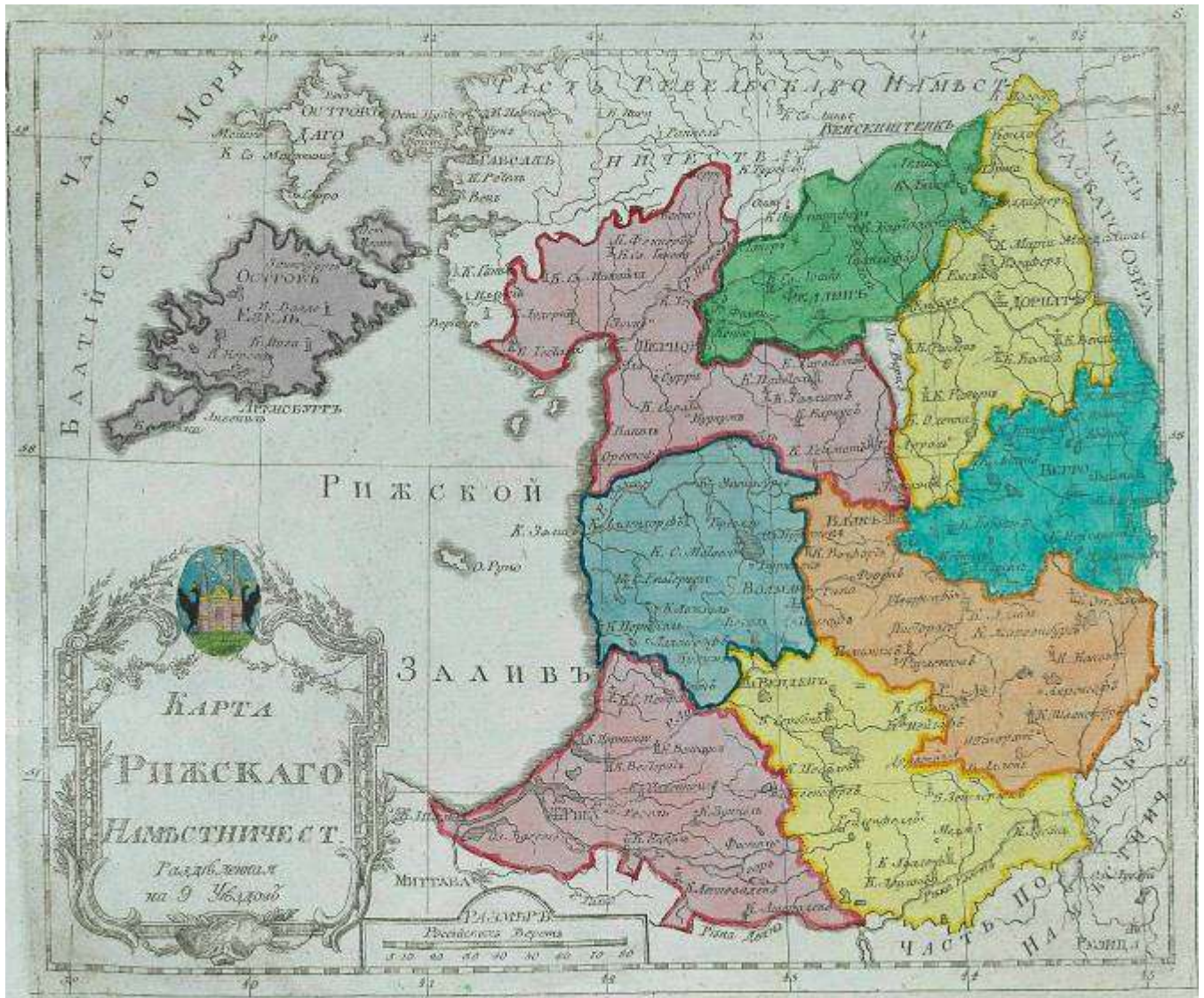
võitluse ajal. Samal ajal ja hiljemini on Helme pinnal võidelnud, põletanud või rüüstanud leedulased, venelased, poolakad ja rootslased. Venelastega oli pärastpoole harilikult kaasas ka metsikuid tatarlasi, kalmükke ja teisi harimata stepi- või mäestikurahvaid; Rootsi vägedes leidus aga rohkel arvul soomlasi. Suuremaid kokkupõrkeid ja lahinguid on kihelkonna piirides peetud 5, nimelt: 1) 1218. a. sügissuvel arvatavasti Puide küla ligidal Hummulis sakslaste, nende liitlaste ning kaaslaste lätlaste ja liivlaste ja venelaste vahel; 2) 1329. a. septembris arvatavasti kuskil kiriku ligiduses (lossi sellal nähtavasti veel ei olnud) orduvää ja leedulaste vahel (viimaseid olla tapetud 500); 3) 1501. a. novembris (kadripäeva paigu) Helme lossi ligidal 2 kokkupõrget venelaste ja Tartu piiskopi meeste vahel; esimeses olla langenud 1500 venelast (muidugi liialdus!) koos oma pealiku vürst Aleksander Obolenski'ga, teises tapetud 300 piiskopi-meest; 4) 1560. a. 2. aug. lahing Hoomuli mõisa juures orduvää ja venelaste vahel; esimese juhatajaks oli maamarssal Philipp Schall von Bell, viimaste ülemaks vürst Barbatin; lahing, mida seni ebatäpsalt Härgmäe lahinguks nimetatud, lõppes orduvää täieliku kaotusega, ta riismete ja maamarssali vangilangemisega ja jäi laguneva ordu viimseks välivõitluseks; 5) 1702. a. 19. juulil lahing Hummuli mõisa ligidal rootslaste ja venelaste vahel; rootslasi juhatas kindralmajor Wolmar Anton von Schlippenbach, venelasi kindralfeldmarssal Boris Petrovitš Šeremetjev; lahing lõppes rootslaste täieliku lüüasaamisega arvuliselt suures ülekaalus olevate venelaste poolt.

Loendatud lahinguist on eriti tähtsad ning üldiselt tuntud kaks viimast, kuna kolm esimest viimaste kõrval seni on täiesti varju jäänud; kuid siin väärivad mainimist nemadki.

Väga huvitavas ning omapärases poliitilises olukorras osutus Helme 1563. a. teisel poolel. Temast oli kujunemas mingisugune pooliseseisev pärandatav valdus, mida piirasid kolme riigi — Vene, Poola ja Rootsi — poolt okupeeritud alad. Seesugune pärast vaevalt veel kunagi korduv olukord oli kujunenud oma sisemises jõuetuses kokkuvarisenud ordu päranduse jagamisel saagiahnete naabrite poolt. Venelased olid vallutanud end. Tartu piiskopkonna ja Viljandi ühes temale kuulunud alaga, haarates seega Helmet idast ja põhjast; rootslased võtsid kõnesoleva aasta 7. aug. Karksi, tulles Helme naabreiks läänes; ja poolakad, kes nende poolt ordule pealesunnitud alistumislepinguga olid saanud suurema osa ordu pärandusest, asusid lõunas. Ka Helme oli juba lühikest aega kuulunud Poolale, kuid kuninga õe abielu tõttu Soome härtsogiga, pärastise Rootsi kuninga

Johan III-ndaga sattunud kaasavara ja laenatud summade pandina ühes 6 teise Liivimaa lossiga viimase kätte. Pandilosside ülemaks määratud krahv Artzt kavatses pärast oma käskija ning isanda härtsog Johani vangistamist tema venna — kuningas Eerik XIV — poolt 12. aug. 1563. a. pandilosse üle anda venelastele tingimusega, kui need jätavad talle pärandatava valdusena Helme lossi ühes juurdekuuluva alaga. Vene asehalduri poolt Tartus heaks kiidetud ning vastuvõetud plaan ebaõnnestus saksa soost lossimeeskonna vastuseisu tõttu, kes vangistasid oma ülema krahv Artzti ja andsid ta üle poola võimudele. Krahv hukati sama aasta lõpul Riias äraandjana kõige piinarikkamal kombel ja enamik pandilosse, nende hulgas ka Helme, läks poolakate kätte tagasi.

1573. a. vallutasid venelased rootslastelt Karksi. Helmet piirasid nad nüüd juba 3 küljest. Ainult lõuna pool oli veel olemas ühendus muu poola alaga Liivimaal. Kahe aasta pärast, kui ka Pärnu venelaste kätte langes, kujunes Helme ja teiste edelas asuvate poolakate päralt olevate naaberlosside seisund selliseks, et nad olid sunnitud alistuma tuntud poliitilisele avantüristile, Taani kuninga vennale härtsog Magnusele, kes end tsaar Ivan Julma käsilasena oli kuulutanud Liivimaa kuningaks ja tema abiga püüdis vallutada kogu endist Liivimaa. Härtsog ning kuningas Magnuse iga ei olnud teatavasti kuigi pikk. Ühes tema kadumisega poliitiliselt näitelavalt ja Liivimaa lõpliku Poola alla minekuga lõppes ka Helme ajaloos omapäraneim ja sündmusrikkaim ajajärk. Edaspidi jagab Helme poliitiliselt sama saatust muu Liivimaaga ega tarvitse sellel siin enam pikemalt peatuda (vt. üldosa). Võiks ehk ainult mainida veel seda, et Helme loss, mis oli varemini olnud sõjaliste ja teiste poliitiliste sündmuste tulipunktiks, hävitati lõplikult ja muudeti varemeiks 1658. a. (vt. üldosa lk. 179).

Kihelkonna keskpunkti — kiriku — saatust, mis omapoolt illustreerib ja täiendab koguduse ajalugu, on sõjatormides olnud väga raske, olgugi et vanemast ajast puuduvad kindlad teated. 1613. a. on mõlemad kivikirikud varemeis. Neil puudub katus, järel on vaid müürid. Kiriku 4 talupojast pole järel enam ühtegi. Kirikuriistad ja preestri ornaat on saadetud osalt Vilnosse, osalt Volmarisse, nähtavasti sõja eest kindlasse kohta. 1640. a. on Helme kirik nõnda lagunenenud, et ähvardab ümber kukkuda. Selle vastu tuleks teda paljudest tugevatest kindlustada. Kiriku ja kirikumõisa ülesehitamiseks ja parandamiseks on annetanud Helme ja paljude teiste mõisade omanik kindral Jacob de la Gardie 200 riigitaalrit, ka teised kihel-

Helme. Ajalugu.

305

konna mõisnikud olla lubanud samaks otstarbeks 100, 50 jne. taalri suurusi summasid. Sellest hoolimata püsisid 3 aastat hiljemini kirik kui ka kirikumõis veel endises seisundis. Alles 1674. a. kuuleme heas korras olevast müüritud kirikust. Tema iga sedapuhku polnud aga võrdlemisi kuigi pikk. Hummuli lahingu järele 19. juunil 1702. a. põletasid venelased ta uuesti. Rahvatraditsiooni järele ehitatud praegu kirikumõisa väljal varemeis seisev vähem kirik (tõeliselt end. keskajast pärit olev kabel) Põhja sõja ajal suure kiriku põlemise järele, kui vaeseks ning vähearvuliseks jäänud kogudus pole enam suutnud suurt kirikut üles ehitada. See asjaolu lubab oletada, et vähemat kirikut tarvitati veel Põhja sõja ajal. — Ja meil ongi teade, et selle (s. t. vähema kiriku) süüdanud välk 1740 ja muutnud ta varemeiks. Viimane aastaarv võib küll ebatäppis olla, sest Hupel toob 1784. a. muidu väheusutava teate, et kirikumõisa põllul varemeis seisva kivihoone otstarve on tundmata.

Helme kihelkonna ja koguduse suuruse kohta rootsi ajast alates leiduvad järgmised andmed:

Aastad	1637	1641	1688	1725	1734	1738	1744	1757	1832	1875
Adramaaade arv	37 ^{5/8}	59 ^{5/8}	105 ^{3/8}	74 ^{3/4}	90	103 ^{3/4}	104 ^{1/4}	107 ^{3/8}	121 ^{3/20}	131 ^{48/80}

Et adramaa suurus eri aastail pole ühtlane, siis näitab nende arv toodud tabelis kohati suurt kõikumist. Sellest hoolimata saame esitatud arvude najal teatud pildi.

Talude arv on meile antud 2 korral: 1749. a., millal öeldakse Helmes 352 ja Taageperas 48, kokku 400 talu olevat, ja 1784. a. (Hupel, Statthalterschaft, l. 536), millal nende arvu hinnatakse 579-le, peale selle veel 235 sauna, kus sees elatakse (bewohnte Badstuben). Mildest säärane suur vahe taludearvus tingitud, pole seni veel selge.

Koguduse hingedearv leitakse 1775. a. 7 375, 1786. a. 8 620 ja 1850. a. 10 050 inimest olevat. Hilisemast ajast ei ole meil enam valmis andmeid kihelkonna kogu elanikkonna kohta, nende hankimine ja ümberarvutamine on aga raskendatud, sest vene koguduste ja kihelkondade tekkimise järele kaotavad luteri kihelkonnad kiiresti oma endise administratiivse tähtsuse ja vene kihelkondade piirid ei ühtu luteri kihelkonna omadega. Helme luteri koguduse hingedearvu kohta võime vaid üldiselt niipalju tähendada, et see paarikümne viimase aasta jooksul püsis kaunis muutumata, ümmarguselt võttes 14 000 inimese ümber. Helme-Tõrva apostliku õigeusu koguduse

liikmete arv näitab aga pärast usuvabaduse maksvusele pääsu 1905. a. võrdlemisi õige kiiret kahanemistendentsi, langedes 1 347 inimeselt, kes olid koguduse hingekirjas 1904. a., juba 1906. a. 744 inimese peale ja on viimaseil aastail vähenenud ligemale 100-le.

Usulised ja nendega seotud sotsiaalsed liikumised — vennastekoguduste liikumine ja vene usku siirdumine — pole Helmet, võrreldes teiste Lõuna-Eesti kogudustega, haaranud üldiselt kuigi intensiivselt. Vennastekoguduse kohta 18. sajandil puuduvad Helmest seni andmed, 1837. a. aga leidub siin 1 palvemaja ja vennastekoguduse liikmeid 550, ehk iga 1 000 elaniku kohta umb. 55 liiget. Need arvud on küll suuremad kui teistes Valgamaa kihelkondades — Sangastes (220 venn.-kog. liiget ehk 23 pro 1 000) ja Harglas (300 liiget ehk 50 pro 1 000) —, kuid ei ulatu rõhuva enamiku Lõuna-Eesti kihelkondade vastavate arvude ligidalegi. Naaberkihelkonnas Tarvastus näiteks oli 2 palvemaja ja 1 000 vennastekoguduse liiget ehk umb. 125 liiget iga 1 000 elaniku kohta. Õpetaja E. Behse (1857—1897) oli äge vennastekoguduse vastane ja avaldas sellesihilist mõju ka alluvaisse rahvakooliõpetajaisse ja koolidesse. Tema ajal jäi vennastekoguduse liikumine soiku, kuid lõplikult hävitada ta seda siiski ei jõudnud.

Praeguse Valgamaa suhtes veel vähem intensiivne kui vennastekoguduse liikumine oli Helme osavõtte talurahva käärimisest 1840:ndail aastail ja sellele järgnenud usuvahetuslikust liikumisest. Nimelt seisab Helme 1845.—1848. a. vene usku siirdunute protsendilt (17,1%) Valgamaal viimsel ja Lõuna-Eesti 54 kihelkonna hulgas 23. kohal (vt. üldosa). Millised eritegurid olid siin mõjumas, et Helme nagu mingisuguse oaasina kahe kõrgeprotsendilise kihelkonna — idas Sangaste (48,6%) ja läänes Karksi (41,5%) — vahel usuvahetuslikust liikumisest naabruses nii nõrgalt kaasa haarati, selle küsimuse lahendamiseks puuduvad praegu alles andmed. Liikumise kogukondliku eripingsuse kohta leidub H. Kruus'i uurimuses (vt. kirjandusloend üldosa lõpus), kust eeltoodud arvud pärit, järgmisel lk. olev tabel.

Ka kogukondliku eripingsuse seletamiseks tabelis pole meil veel piisavaid andmeid. Ainult Jõgeveste kogukonna siirdumise erilise hõreduse paneb ajalooline rahvatraditsioon kohaliku mõisaomaniku vürst Barclay de Tolly Itaaliast saadetud manitseva kirja arvele.

Päris- ja teoorjuse raskuse kohta Helmes pole rahvamälestuses püsinud suuremaid erijooni ega sündmusi. Vahest kõige enam kaevatakse kaugel vooris käimise üle. Peale Pärnu ja Riia, kuhu veetud harilikult mõisa vilja, linu ja nuumhärgi, tulnud viinavooridega käia Narvas, Pihkvas ja isegi Poolamaal. Taageperas olnud osal val-

Helme. Ajalugu.

307

Kogukonnad	Õigeus. mehi 1847	Mehi 1850	Õigeus. m. %
Alamõisa	57	257	22,2
Helme	83	535	15,5
Helme krkms	—	65	—
Holdre	5	139	3,6
Hummuli	26	435	6,0
Jõgeveste	9	339	2,7
Koorküla	64	334	19,1
Kärstna	181	452	32,5
Murikatsi		105	
Leebiku	52	311	16,7
Lõve	146	368	39,7
Patküla	44	393	11,1
Riidaja	15	328	4,6
Roobe	32	101	31,7
Taagepera	78	597	13,1
Kokku	792	4759	
	923		

lal küll kauge mõisas teol käia, kuid härra selle eest olnud „hea“ ja vastutulelik. „Hea härra“ kuulsuse omandas ka vürst Barclay de Tolly Jõgevestes. Tal olnud vallarahvaga väga patriarhaalne vahetkord, ehkki ta naissoo suhtes teinekord liiga pealetikkuv olnud ja veidraist armuseiklustest pole tagasi kohkunud. Mõisas peetud sageli pidusid, kus ohtrasti õlut joodud ja kus härra vallarahvaga kaasa lõbutsenud. „Kurja härra“ hüüdnime on rahvasuus saanud üks Riidaja Stryk'idest, keda hüütud ka „Lälleks“.

Raharendiajast, mis käis taludemüügi eel ja oli üürrike, pole mainida midagi erilist. Talumaa mõisastamise juhtumeid enne kui ka pärast esineb üle kihelkonna rohkesti, kõige enam vististi küll Kärstnas.

Vakutalude ostu-müügi aega näitab järgmisel leheküljel esitatud tabel, mis koostatud Viljandi—Pärnu Rahukogu Kinnistusjaoskonna andmeil.

Kõige vastutulelikum talupoegadele on olnud mõis Taageperas ja Jõgevestes. Esimeses kohas on lepitud õige väikese sissemaksu-summaga (käsirahaga), viimases kohas müünud mõis talud ainult oma valla peremeestele ega ole kedagi võõrast oma valda võtnud. Ka Patkülas, Lõves ja Holdres ostnud senised peremehed üldiselt oma talud päriseks; Hummulis, eriti aga Koorkülas tulnud palju peremehi mujalt, peamiselt Abjast ja Paistust. Endised peremehed rännanud

Mõisad	Esimesed ostud	Ostu hooaeg	Viimased ostud
Alamõisa ja Aitsra . .	1860 (5 tl)	1871 (10 tl), 1878 (7 tl), 1893 (4 tl)	1901 (1 tl)
Helme	1858 (2 tl)	1873 (46 tl)	—
Holdre	1864 (1 tl)	1875 (8 tl), 1913 (2 tl)	—
Hummuli	1873 (21 tl)	1873 (21 tl), 1877 (17 tl), 1893 (8 tl)	1915 (1 tl)
Jõgeveste	1859 (1 tl)	1869 (34 tl)	—
Koorküla ja Asu . . .	1868 (13 tl)	1868 (13 tl), 1870 (4 tl), 1871 (5 tl)	1872 (1 tl)
Kärstna ja Murikatsi .	1874 (42 tl)	1874 (42 tl)	1876 (2 tl)
Leebiku ja Vanamõisa	1860 (20 tl)	1860 (20 tl), 1861 (5 tl), 1867 (4 tl)	1877 (2 tl)
Lõve	1870 (1 tl)	1875 (32 tl), 1877 (2 tl)	1910 (1 tl)
Patküla	1867 (19 tl)	1867 (19 tl), 1873 (9 tl)	—
Riidaja	1871 (8 tl)	1872 (24 tl)	1886 (2 tl)
Roobe	1857 (10 tl)	1885 (11 tl)	1888 (1 tl)
Taagepera	1872 (33 tl)	1872 (33 tl), 1875 (3 tl)	1897 (1 tl)

enamasti võõrsile, Venemaale või Marienburgi ümbruskonda Läti-
maale. Koorküla peremehed pole talude müümisel mõisa usaldanud,
vaid kartnud tema poolt pettust, kõheldes seni, kui võõrad ostmisega
ette jõudsid.

Peale väikese sisserändamise naabrusest taludeostu ajal on Hel-
messe võõrarahvuselist elementi valgunud või toodud ka varemini
ja hiljemini. Juba 1630. a. paiku on siia sõja läbi tühjaks laastatud
maale toodud mitmesuguste lubaduste meelitusel Saksamaalt asu-
nikke, kes aga ei suutnud koduneda meie raskeis oludes ja vähemalt
osalt kaastundlikkude inimeste abiga jälle pettunult ja suure vaevaga
oma kodumaale tagasi rändasid (vt. üldosa). Mitte palju paremini
ei käinud sakslaste käsi umbes 300 aastat hiljemini. Nimelt toodi
neid 1905. a. järele arvatavasti Lõuna-Venemaalt või Leedust Hum-
muli mõisasse ja mujale moonakate asemele töölisteks. Harjumata
meie elamis- ja töötamistingimustega, kadusid nad varsti, jättes eneste
hulgast maha vaid mõne üksiku.

Peale sakslaste valgus siia rootsi aja alul 1630:ndais aastais veel
rohkesti lätlast, venelast, isegi üksikuid leedulast ja soomlast, kõne-
lemata teistelt eesti aladelt, nagu Saaremaalt, Läänemaalt ja mujalt,
siia siirdunuist. Soomlastele tuli hiljemini lisa veel endiste sõdurite
näol, kellede hulgas leidis arvatavasti ka rootslast. Koguni üks küla,
kuhu asus elama endisi Helme lossi sõdureid, sai nähtavasti neilt
„Soome küla“ nimetuse (vt. üldosa).

Ärkamisaja rahvuslik meel ja üritused leidsid Helmes kaunis
vastuvõtlikku pinda. Siin teotsesid rahvuslikus vaimus noor kõster

Helme. Ajalugu.

309

ning kihelkonnakooliõpetaja A. Erlemann ja rahvakooliõpetaja ning kirjanik M. Jakobson. Erlemanni pool ja tema osavõttel Helme „Köstrimäel“ pandi eesti ärkamisaja tegelaste väljasõidul ja nõupidamisel 6. juulil 1870. a. alus „Eesti Kirjameeste Seltsile“ (vt. üldosa). Jakobson oli peale selle juba 1864. a. suvel osa võtnud koosolekust, mis peeti vendade Peterson'ide (Holstrest) algatusel keisri juurde läkitatava saatkonna asjus. Peale kahe nimetatud tähtsama tegelase leidus veel teisi vähemaid, kuid oma ülesandeist vaimustatud kohalikke tegelasi. Loeti eesti lehti ja korraldati ka pidusid, näitemüüke ja korjandusi Eesti Aleksandri kooli heaks. Võeti osa üldlaulupidudest, alates esimesega 1869, kus esines ka Helme laulukoor. Õpetaja Behse ja mõisnikkude, eriti Riidaja Stryk'i vastutöötamine ja hurjutamised, mis nad lasksid osaks saada C. R. Jakobson'ile ja tema „Sakalale“, sundisid küll neist olenevaid tegelasi äärmisele ettevaatusele, kuid summutada rahvuslikku liikumist nad siiski ei jõudnud, vaid virgutasid üksikuid pigemini elavamale ja teadlikumale tegevusele.

Foto 2 Lorenz-Heinrich Peterseni õlimal „Talupojad“, 1840

Esimesed talud maakonnas müüdi päriseks Laanemetsas 1853 ja 1856, kummalgi aastal üks talu. Sellele järgnes 1857 kümme talu Roobel. 1858 müüdi Helmes kaks talu, 1859 Jõgevestes üks ja 1860 Leebikus korraga kakskümmend ning Alamõisas viis. Edaspidi jätkuvad üksikud müügijuhtumid kuni 1866. aastani, mil on märgata taludemüügi tunduvalt tõusu ja mis kestab 2—3 aastat, kordub siis paariaastase vaheaja järele 1871—75 uuesti. Ka hiljemini leidub üksikuid tõusu- ja mõõna-aastaid, kuid haripunkt on juba mööda. Üheksakümnendais aastais ja isegi veel käesoleva sajandi alul kuni maailmasõjani tuleb mõnes mõisas, nagu Pukas, Keenis, Sangastes ja Holdres ette suurearvulisemaid müügijuhtumeid, Hummulis müüakse üks talu aga alles 1915.

Pole huvituseta ära märkida üht varajast rüütlimõisa omandamise juhtumit eesti talupoja soost võrsunud isiku poolt. Taagepera Sõnni talust pärit olev Hans Erdell ostis 27. apr. 1868 (s. t. 2 aastat pärast rüütlimõisade omandamise vabaksandmist mitteaadlikele Liivimaa maapäeva poolt) 18 000 hõberubla eest endale Roobe mõisa päriseks.

Rahvussuhted. Ei ole kahelda, et peale Põhja sõda ja sellele järgnenud suurt katku Valgamaa rahvastik jäi hõredaks. Tema uuestiasustamise kohta ei ole aga kindlaid andmeid. Rahva-traditsioon kõneleb mujalt, eriti ka võõrsilt sisserändamisest. (Tuntud Hellat'ite perekonnas on säilinud traditsioon, et nende esivanemad tulnud Läänemaalt Keeni „Hällatu“ tallu.) Samuti kõneldatakse talupoegade vahetamisest ja müümisest, vene rändkaupmeeste paigalejäämisest.

1860-ndais aastais võimaldasid seadused ja tulunduslikud olud suuremat liikumisvabadust. Algas suur väljarändamine, alul Samarasse, Valgamaalt vist suuremal määral kui mõnestki teisest maakonnast. Eriti Sangaste, Karula ja Hummuli kohta on teateid, et sealt väljarändamine oli 1860-ndail aastail õieti elav.

Taludeostu tõusuajad soodustasid väljarändamist, aga ka rahvastiku vahetust lähema naabruskonnaga. Eesti-Läti piiril Karulasse, Laanemetsa ja Tahevasse tuli sellal üksikuid perekondi Lätist. Karulas soodustanud lätlaste sissetungi läti rahvusest valitseja, Harg-

las Mõniste, Saru ja Taheva ühine omanik v. Wulf. Vastupidi: eestlasi rändas ka Lätti ja nad omandasid seal peamiselt Aluksne (Marienburgi) ümbruses talusid. Valgamaal ostis talusid ka kauge- malt mehi, eriti Karksist ja Paistust. Neid „mulke“ tuli kõige rohkem Keeniga ühendatud Lota valda, Tõllistesse, Karulasse ja Laanemetsa. Väljarändamine Venemaale, uuemal ajal ka Ameerikasse ja mujale, on jätkunud tõusu ja mõõnadega kuni maailmasõjani. Popsidest ja sulaseist rikas Sangaste näib olevat andnud eriti suure arvu välja- rändajaid Venemaale.

1910. a. paigu toodi Mõnistesse ja temaga ühise omaniku päralt olevaisse mõisusse Harglas, samuti Hummulisse Lõuna-Venemaalt saksa koloniste töölisteks. Maailmasõja ja okupatsiooni päevil ka- dusid need jälle kõik peale paari erandi.

Rööbiti hilisema väljarändamisega toimus maarahva Valka asu- mine, eriti Purakülla. Valga kasvamine eesti soost elanikkude arvel arenes 1889. aastast (laiarööpaliste raudteede avamine!) eriti kiirelt, nii et juba 1901 läks linna omavalitsuse juhtimine eesti soost linnapea kätte, s. o. varemini kui üheski teises eesti linnas. Käsikäes Valga linna kasvamise ja eestistamisega käis eestluse edasitungimine pea kogu lõunapiiril. Alles maailmasõda ja sellele järgnenud sündmused panid eestlaste edasinihkumise lõunas seisma.

Talurahva seisund. Usulised ja ühiskondlikud liikumised. Ärkamisaeg. 1905. aasta.

Raskeim pärisorjuse aeg esimesel Vene valitsuse sajandil, isik- liku priiuse saabumine teise sajandi alul ja teoorjuse aeg tabasid Valgamaa ala ühes ülejäänud Liivimaa osadega, samuti kui talurah- vasedadused alates sajandi keskpaigast, mis parandasid talurahva õigus- likku olukorda ja löid temale omavalitsuse.

Sündmusist, mis haarasid päris- ja teoorjuse ajal ka Valgamaa rahvast, on mainimisväärt vennastekoguduse liikumine ja talurahva käärimine 1840-ndail aastail, mõlemad välimiselt usulised, olemuselt aga enam või vähem puhtsotsiaalsed liikumised. Puuduvad andmed, kuivõrt puudutas Valgamaad vennastekoguduse liikumise esimene laine krahv Zinzendorf'i külaskäigu puhul Eesti- ja Liivimaale 1736. Kuna aga üks selle liikumise koldeid asus Urvastes, siis on tõenäolik, et see levis ka praeguse Valgamaa alal.

Kindlaid teateid Valgamaa kohta leidub meil vennastekoguduse teisest suurest tõusuajast XIX sajandi alul kui ka hilisemast ajast.

Sellest tunnistavad kõigepealt vennastekoguduse palvemaja Harglas, Helmes ja Sangastes, kuna see Karulas puudub. Vanim neist näib olevat Tammi palvemaja Harglas, mis ehitatud 1811. a. 1837. a. on vennastekoguduse liikmete arv seal umbes 300, Helmes 550 ja Sangastes 220. Viimases kihelkonnas leidub sellal koguni 2 palvemaja. Sajandi teisel poolel ja lõpu poole hakkab vennastekoguduse liikumine rahva huvi languse ja kirikuõpetajate vastutöötamise tõttu vähenema. Eriti Helme õpetaja Behse olnud agar ning äge vennaste vastane. Siiski päris lõppenud ei näi see liikumine veel praegugi olevat, vähemalt Harglas mitte.

Hoopis mõjuvamat ning laiemalt kui vennastekoguduste liikumine kiskus hulki enesega kaasa 1840-ndate aastate käärimine, mille põhjustas 1819. a. antud „lindpriiuse“ tagajärjel tekkinud talurahva väljapääsmatu tulunduslik ja õiguslik seisund koos looduslike katastroofidega terve rea üksteisele järgnevate raskete ikaldusaastate (1840, 44 ja 45) näol, mis tõid 1844.—46. a. maale kohutava näljahäda. Esimene liikumise hoog, saanud viimse tõuke eelmise aasta suurest viljaikaldusest, vallandus 1841. a. suvel. Kuulduste mõjul hakkasid talupojad hulkadena ilmuma Riiga ametiasutistesse oma hädasid kaebama ja end „soojale maale“ rändamiseks üles kirjutama. „Sooja maa“ all mõisteti Lõuna-Venemaad, kus elu pidi olema kerge ja kõike leiduma külluses.

Esimesed Riias-käijad Eesti alalt olid pärit Valgamaalt — Kaagjärvest ja Koikkülalt (2. ja 7. juulil) — ja ka hiljemini andsid siinsed kihelkonnad neid suuremal määral kui mujal. Eriti oli käärimisest haaratud Sangaste, kus kindralkuberner parun von der Pahlen oma ringreisil Liivimaa rahutumaisesse maakohtadesse augustikuu teisel poolel laskis Pukas ja Restus süüdlasi käärimises valjult karistada. Pukas näiteks said 3 Rautsepa-nimelist isikut ihunuhtlust, kusjuures neist 2 — kohalik koolmeister ja kirikuvöörmünder — enne ametist tagandati. Reale talupoegadele määrati 1—8 päeva vangistust. Ka Helmest oli üksikuist kogukonnist käinud talupoegi välja rännata soovijate nimekirjadega Riias, kuna muidu Lõuna-Eesti läänepoolsed maakonnad — Pärnu ja Viljandi — sellal veel vaikseks olid jäänud.

Mõjuvama ning kestvama talupoegade rahustamisvahendina kui kindralkubeneri isiklikku ringreisi kohtadele kasutati rohkearvuliste sõjavägede maale toomist. Selle käärimisega on seotud 4. dets. 1841. a. Pühajärvel toimunud vastuhakanud talupoegade karm karistamine sõjaväe poolt. Valgamaalasist on teada ainult üks mees, kes

vitsahoope sai Valgutas, kus 23. dets. aset leidis samalaadne karistamine kui Pühajärvel.

Tegelik vene usku astumine algas alles 1845, kui karmide survevahendite tagajärjel vahepeal kolmeks aastaks soiku jäänud käärimine uue, palju raskema ikalduse ja näljahäda tõukel vallandus eelmisest suurema jõuga.

Massiline usuvahetuslik liikumine kestis lühikeste, teatud vahe-, tõusu- ja mõõnaaegadega 1845.—1848. a. ja vaibus siis peamiselt vene usku siirdumisega seotud lootuste mittetäideminiku tõttu. Kuid liikumise soikumisel avaldas omajagu mõju ka luteri kirikuõpetajate, mõisnikkude ja endisele usule truuks jäänud talurahva vastutöötamine. Praeguse Valgamaa kihelkondades, välja arvatud Valga linn ja Eestisse jäänud end. Luke kihelkonna osa, mille kohta vastavad kokkuvõtted puuduvad, andis vene usku siirdumine 1845—48 H. Kruusi uurimuse („Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail“) põhjal arvuliselt järgmisi tulemusi:

Kihelkonnad	Õigeusulisi 1848			Rahvaarv 1850			Õigeusuliste 0/0			Mitmendal kohal õigeusuliste 0/0 kõrguselt Lõuna-Eesti 54kkh hulga
	mehi	naisi	kokku	mehi	naisi	kokku	mehi	naisi	kokku	
Sangaste	2570	2417	4987	4860	5400	10260	56,4	47,6	48,6	4
Hargla	1115	812	1927	2816	3193	6009	39,6	25,4	32,1	8
Karula	580	539	1119	2029	2282	4311	28,3	23,7	26,0	12
Helme	923	798	1721	4759	5291	10050	19,4	15,1	17,1	23
Kokku	5188	4566	9754	14464	16166	30630	35,8	28,2	31,8	I koht

Kruusi töös on maakondlikud suhtarvud arvutatud vastavalt selleaegsele administratiivsele jaotusele, mille järele Sangaste kihelkond kuulus Tartu, Hargla ja Karula Võru ja Helme Viljandi maakonda. Arvates aga nimetatud kihelkonnad Valga maakonna alla, mille nad kokku praegu peale mõningate äärmiste osade moodustavadki, saame ülihuvitava maakondliku keskmise — 31,8% —, mis oma kõrguselt ületab kõik teised 5 Lõuna-Eesti maakonda, kus kõnesoleval ajavahemikul siirdumine aset leidis. Valgamaa esikoht tuleb veel reljeefsemalt ilmsiks, kui tema kihelkondade eraldamise järele omaette ühikuks ka naabermaakondades vastavalt nende koosseisu vähendamisele tarvilikud ümberarvutused läbi viime. Selle tõttu langevad viimaste keskmised ja nimelt järgmiselt: Võrumaa oma 11%-lt 7,3%-ni, Tartumaa oma 12,4%-lt 8,8%-ni ja Viljandimaa oma 12,6%-lt 11,9%-ni.

Kui võtta arvuliselt, siis ületavad 1848. a. väikese Valgamaa 4 kihelkonda siirdunute koguhulgaga — 9 754 inimest — enam kui kahekordselt praegu 6 kihelkonnast koosneva ning rahvaarvult kui ka maa-alalt tunduvalt suurema Võrumaa siirdunute koguarvu, mis, maha arvatud Hargla ja Karula siirdunud, oli kõigest 4 190 inimest. Valgamaa siirdunute koguarv jäi isegi veidi kõrgemaks kui Eesti suurima maakonna — Tartu oma, mille järele praegu 15 kihelkonda ja kus (1848. a.) siirdunute koguarv oli 9 217. Vähe suurem oli ülekaal Viljandi maakonna 7 kihelkonna õigeusuliste koguarvu — 8 683 — suhtes.

Toodud arvudest nähtub, et praegune Valgamaa, eriti selle suurim kihelkond Sangaste oli 1845.—48. a. kestnud usuvahetusliku liikumise tähtsaim pesapaik ning ääs Lõuna-Eesti keskmises osas.

Ajaliselt kui ka ruumiliselt vähema ulatusega liikumistest talurahva hulgas vene ajal peame mainima rahutusi asehaldamiskorra maksmapanekul 1784. a. Need olid ühenduses uue, rahvale senitundmatu maksu — „pearaha“ sisseseadmisega ja tekkisid sama üldise sotsiaalse viletsuse ja talurahva umbusalduse pinnal mõisnikkude vastu kui hilisem, 1840-ndate aastate kääriminegi. Valgamaal arenes rahulolematuse avaliku vastuhakkamise — „mässuni“ — Karulas, kus karistuseks 9 meest ja 1 naine „läbi lipu aeti“ ja neist 5 isikut sunnitööle („kunninga töö peale“) saadeti.

ÄRKAMISAEG, mis tulunduslikult algas teoorjuselt raharendile ja taludeostule siirdumisega, ei leidnud Eesti vaimseist keskustest — linnadest — eemal rahvuslikul piiril asuval Valgamaal esiotsa sellist vastukõla kui teistes Lõuna-Eesti enam arenenud maanurkades. Lähim linn Valga, nagu eespool juba tähendatud, oli alles täiesti saksa ja läti elemendi võimuses, hakates alles hiljemini tulunduslikkude tingimuste paranemise tõttu jõudsamini kasvama ja rahvusliku ärkamise tagajärjel järjest enam eesti ilmet omandama. Siiski ei jäänud Valgamaa, eriti selle jõukam eesti soost rahvastik uuest rahvuslikust voolust täiesti puutumata ega rahvuslikest ettevõttest kõrvale.

Nii Jannseni „Perno Postimees“ kui ka tema hilisem „Eesti Postimees“ leidsid teed siia, alul küll väga väheses eksemplaride arvus, mida pühapäeviti ümbruskonnast ühiselt lugemas käidi, siis kokku köideti ja hoiti kui kallimat vara. Neist ajalehist saadi esimest rahvuslikku äratust, millest kõige paremini tunnistab asjaolu, et veel hiljuti leidis maakonnas üksikuid vanainimesi, kes võisid ilma erilise raskuseta peast lugeda nooreas loetud või kuulnud „Perno

Postimehe“ esimeses numbris (1857. a.) leiduva riimides kirjutatud Jannsen'i tervituse „Eesti rahvale“ (oli ju seni harilikult ikka kõnelnud ainult „maarahvast“).

Rahvusliku ärkamise esirinnas Valgamaal sammus Helme kihelkond, kus teotsesid rahvakooliõpetajana kirjanik M. Jakobson ja köstrina A. Erlemann, kes seisis isiklikus ühenduses ärkamisaegsete tuntuimate eesti tegelastega. Esimene võttis juba 1864. a. suvel osa Vastemõisa Lubjasaarel peetud salakoosolekust, mis kokku tuli vendade Peterson'ide (Holstrest) õhutusel ja kus otsustati keisri juurde läkitada saatkond palvekirjadega, mis sisaldaksid rahva soove oma tulundusliku ja õigusliku seisundi parandamiseks. See saatkond oli eestlaste esimeseks suuremaks poliitiliseks aktsiooniks Vene valitsuse juures. Teise ärksaima helmelase — noore köstri A. Erlemann'i — juures Helme Köstrimäel ja tema osavõtul peeti 6. juulil 1870. a. tähtis koosolek, kuhu oli välja sõitnud esimese eesti üliõpilaste koondive (pärastise Eesti Üliõpilaste Seltsi) liikmeid, nimekamaid eesti rahvuslikke tegelasi (J. W. Jannsen oma 2 tütreaga, J. Hurt j. t.) ja kokku tulnud kohapealseid haritlasi-köstreid ja kooliõpetajaid. Sel koosolekul otsustati asutada Eesti Kirjameeste Selts, mis kujunes ärkamisaja rahvuslikuks suurettevõtteks rahvale omakeelse kirjan-duse muretsemisel ja hariduse edendamisel. Järgmisel päeval sõitsid samad tegelased edasi Tarvastusse, kus valiti ärkamisaja teise suurema ning veel laialdasema ettevõtte — Eesti Aleksandri kooli — peakomitee Jakob Hurdaga eesotsas.

Ei saa jätta mainimata, et ka ärkamisaegsetest esimestest üld-laulupidudest võtsid valgamaalased osa. Esimesel (1869. a.) laulu-peol esines Valgamaalt 2 laulukoori — Helme ja Hargla — oma. Teisel laulupeol (1879. a.) sai Jõgeveste laulukoor Helmest III auhinna, kuna rohkem andmeid osa võtnud kooride päritolu kohta seni pole ilmunud.

Ajalehtede lugemine võttis järjest suuremat hoogu. Erilist elevust sünnitas C. R. Jakobson'i toimetusel ilmuv balti-saksa tagurlikele aadli- ja kiriklikele ringidele karedalt opositsiooniline ning vaenlik „Sakala“ (1878—82), mis leidis alul kohati võrdlemisi vähe (1878. a. Sangaste khk umb. 12 lugejat), kuid seda innukamaid pool-dajaid, kellede arv ja rahvuslik iseteadvus tõusis võidu mõisnikkude ja kirikuõpetajate vastutöötamisega. Ägedamaid Jakobsoni ja tema „Sakala“ vastaseid olid Riidaja mõisa omanik v. Stryck, Helme õpe-taja E. Behse ja Sangaste õpetaja Th. Hesse, kes ei jätnud kasuta-

mata ühtegi juhust Jakobsoni ja „Sakala“ mahategemiseks. Viimane kirjutab oma kirikukroonikas kõik koguduse elus ilmsiks tulevad väärnähtused, koguni hobusevargused, aidalõhkumised ja röövimised Jakobsoni poolt õhutatud „õnnetu rahvusliku hullustuse“ (unseliger nationaler Schwindel) — „nooreestluse“ (Jungesthenthum) arvele. Enesest mõista ei lubanud ta Jakobsoni ootamatu surma puhul talle ka hingedele helistada, vaid saatnud koguduse liikmed, kes selle sooviga tema jutule läinud, mõnitava pilkega minema.

Mitte palju parema pilguga ei vaadanud mõisnikud ja saksa kirikuõpetajad Eesti Aleksandri kooli mõtte edenemisele, kohalikkude abikomiteede tekkimisele ja nende tegevusele, mille eesmärgiks oli kooli heaks raha ja annetuste kogumine küll korjanduste, pidude kui ka näitemüükide teel. Ärksamad kohalikud tegelased — köstrid, rahvakooliõpetajad, vallakirjutajad, üliõpilased, vanemad keskkooliõpilased, möldrid ja isegi kõrtsmikud — võtsid sellest tööst suure andumusega osa. Eriti mainimist väärivad siin üliõpilased — vennad Hellat'id (Peeter ja Karl) Kuigatsis, kus nende vend Jaan oli Hädu karjamõisa rentnikuks ja kus nad korraldasid E. Aleksandri kooli heaks pidusid ja näitemüüke, kuhu ilmusid kaastegelastena Jakobsoni õedki. Ja see kõik sündis mõisnikkude ja kirikuõpetajate vastutöötamise kiuste, kes said oma käsilaseks ja ettekirjutatud väidete avaldajaks eesti soost Karula koolivanema Pärt Suija, kes oma ülesastumisega omandas ülemaalise halva kuulsuse ja rahvuslikule ettevõttele vastutõtajana avaliku põlguse ja pilke alla langes.

Ärkamisajale tegi Aleksander III aegu lõpu karm venestusperiood, mida iseloomustab Valgamaal samuti nagu mujalgi järsk vene keele maksmapanek koolides ja ametiasutistes, politsei- ja kohtureform, vali venestamisesmäärke teeniv tsensuurisurve ja usupolitika. Viimaselt alalt omandasid eriti kurja kuulsuse ja massilise ulatuse n. n. „usuprotsessid“. Neis protsessides tutvustas Valga nime üle riigi „senati otsus Valga õpetaja Leziuse asjus“. Valga eesti Peetri koguduse õpetaja F. E. Lezius oli 1887. a. laulatanud lapsepõlves vene usku ristitud, kuid hiljemini leeriskäimise teel luteri usku siirdunud pruutpaari. Ta võeti selle eest kohtulikule vastutusele. Süüasi, läbi käinud alaminstantse, otsustati kõikvõimsa sinodi ülemprokuröri Pobedonostsev'i survele 1890. a. senatis õpetaja Leziuse kahjuks, kes vaimulikust seisusest välja heideti ja 2 kuuks vangi mõisteti. Vähema karistuse osaliseks samalaadilises süüteos sai ka Sangaste õpetaja Th. Hesse, kes 1893. a. senati poolt 6 kuuks ametist tagandati.

KOOLID. Rootsi aja lõpul, a. 1688, öeldakse Helmes kaks kooli teotsevat, nähtavasti kummagi kiriku juures — Helmes ja Taageperas — üks. Olid ju sellal kooliõpetajaiks harilikult köstrid, mispärast neid koole nimetatakse köstrikskoolideks. Millal Helme ja Taagepera köstrikskool asutatud, pole ligemalt teada. Võib arvata, et see toimus mitte ammu enne mainitud aastat, sest eesti rahvakoolile pöördus valitsuse tõsisem tähelepanu ja neid hakati ülemaaliselt avama alles Bengt Gottfried Forselius'e tegevuse mõjul, kelle aruandest on pärit ka ülaltoodud teade esimeste Helme koolide kohta. Otsuse köstri ametissepaneku ja koolide avamise kohta iga kiriku juures tegi Liivimaa maapäev kindralkuberner Hastfer'i surve all a. 1687.

Kahjuks puuduvad meil seni ka igasugused muud andmed esimeste Helme koolide kohta. Isegi õpilaste arvu, mis teiste kihelkondade kohta enamasti antud, pole Helme koolide kohta aruandes märgitud. Nähtavasti oli ikkagi tegemist päris algusega, kus veel õpilaste arvgi polnud selgunud. Liivimaa kirikusinodil Tartus 1693 kaevatakse, et

Helme. Koolid.

315

Helmes pole koolil küllalt maad ja et tal puudub ka heinamaa. Olgu siia lisatud, et kuninglik käskkiri, mis laskis iga kiriku juures koolimaaks välja mõõta veerand adramaad, ilmus alles järgmisel aastal.

Kuidas Helme koolid üle elasid pea järgneva Põhja sõja, mis seda kihelkonda eriti raskelt laastas, selle kohta võime põhjalikumate eriuurimuste ilmumiseni jällegi ainult oletusi teha. 1749. a. mainitakse köstrikskooli olemasolu Helmes kui ka Taageperas. Helme koolimaja olla ehitatud 2, Taagepera oma 6 või 7 aasta eest. Mõisaskool leiduda ainult Jõgevestes, kus teda olla peetud juba mõningate aastate jooksul.

1767. a. kirikuvisitatsiooni protokollile järele omab Helme kooli jaoks uue erimaja („ein apartes neues Haus“), Taagepera aga ainult reht. Kooli kõrvalhooneina mainitakse Helmes kuuri (?— „Klethe“), reht ja lauta („Stall“). Taagepera koolil olla ka tarvilikud kõrvalhooned olemas. Helme koolimaja on ehitatud 2½ aasta eest (— „für dritthalb Jahren“) mõisade poolt. Mõis on ehitanud ka Taageperas koolihoone. Ruumi õpilastele leiduda mõlemas koolis küllaldaselt, Helmes pole aga lapsi kooli tulnud. Helme köstrikskooli õpetajaks on Erich Norman, 30 aastat vana. Kõrvalametina oskab puusepatööd, kuid on selle tegemisest loobunud. Ta eluviis („Wandel“) olla kaine ja mõõdukas („nüchtern und mässig“). Taageperas pole koolilaste arv kunagi suur olnud ja arvatakse, et nende arv ei tõuse ka edaspidi külakoolide määrusekohase asutamise järele kuigi palju. Lapsed tulevad kooli alles jõulu ajal. Kooliõpetajaks, õigemini koolmeistriks („Schulmeister“) on Kolgi Tooma poeg Peeter, kes vajab laste lugemaõpetamiseks 2—3 talve. Helmes oli 1767. a. üldiselt veel läbi viimata 1765. a. maapäeval vastuvõetud ja sama aasta 18. apr. kindralkuberner Browne'i patendiga (= käskkirjaga) maksmapandud koolikorraldus, mis lõi uue koolitüübi — mõisa- ehk külakoolid, mis pidi asutatama igas mõisas, mis üle 5 adramaa suur ja milledes õppimine oli sunduslik kõigile lastele, kellede vanemad ise ei suutnud õpetada lugemist ega katekismust. Ainult mõnel pool on uue korralduse teostamisega algust tehtud. Õpetajaiks on seal talupojad, kes oskavad hästi lugeda.

1775. a. kirikuvisitatsiooni puhul mainitakse, et kõikjal kihelkonnas on koolid olemas peale Roobe mõisa, millel see veel puudub, ja igas talus oskavat enamik peret lugeda. Kõigest 11 aastat hiljemini, nimelt 1786. a. visitatsiooni protokollis, tähendatakse aga otse eelmise vastu, et mõisakoole pole olemas ja lapsi õpetatakse kodus. Nähtavasti vaadati küsimusele 11 aasta eest liiga roosiliselt ja pealiskaud-

selt või anti otse sihilikult valetateid, et mitte paljastuda kõrgete võimude ees. Ainult köstrikskooli maja kiidetakse 1786. a. väga.

Järgnev sajand ei suutnud nii pea tuua eesti rahvakooli ellu tunduvamaid paremusi. Liivimaa 1819. a. talurahva (priikslaskmise) seaduse järele oli kooliskäimine 10. eluaastast alates sunduslik; iga 500 meeshinge kohta pidi tulema üks valla- ja 2000-meeshingelise kihelkonna kohta kihelkonnakool. Seaduse teostamisega, eriti kihelkonnakoolide suhtes, ei tulnud aga kuidagi toime. Helmes näiteks leidis 1834. a. küll juba 10 vallakooli, kuid seaduses ettenähtud kihelkonnakool puudub. Helme mõisa omanik ülemleitnant v. Rennenkampff'il olla soov sellist kooli asutada, kuid laialisema huvi puudusel pole see seni õnnestunud. Vallakoolidest on ainult osal oma eri koolimajad. Teine osa peab leppima talumajadega, kus ruum väga kitsas ja kuhu seepärast vähe lapsi tuleb. Üldse on kooliskäimine väga korratu ja kirikuõpetaja ei tea koolilaste arvugi, kellede kooliskäimist ta oli ometi kohustatud kontrollima.

Et läinud sajandi esimesil aastakümneil koolid ruumide, õpetajate õigusliku seisukorra ja nende puuduliku ettevalmistuse poolest olid tõesti väga viletsas seisundis, selle kohta lubatagu tuua paar kujukamat näidet, mis võetud stipendiaatide aruandeist Helmes kogutud ajaloolise traditsiooni kohta. Lõve valda asutatud esimene kool 1813. a. See asunud mõisa õlleköögis ja õpetajaks olnud seal keegi Koodi-Madise hüüdnimega talupojaseisusest isik, kes õpetaja tasu vähesuse pärast pidanud kõrvaltööna rätsepa-ametit. Koolis käinud kõigest 10–12 last, kelledele õpetati aabitsat ja katekismust. Et õpetajal kõrvalametist hoolimata olnud alati puudus varaks, siis tulnud leivale lisada tublisti aganaid. Kord õpetaja ära olles süttinud liiga aganane leib ahjus põlema ja põletanud mõisale kuuluva maja maha. Tagajärjeks olnud Koodi-Madise õpetajaametist vallandamine, ja karistuseks antud talle veel 60 hoopit vitsu. 1818. a. ehitatud Lõvele uus koolimaja ja pandud ametisse uus õpetaja, kellel olnud koguni 2 kõrvalametit. Ta olnud ühtlasi ka külasepp ja mõisa metsavaht. Koolimaja põlenud teiskordselt ja nüüd viidud kool talu vanasse muldpõrandaga ja üheruudilise aknaga rehetuppa. Ahju küdemise ajaks pidanud lapsed suitsu eest metsa põgenema.

Koorkülla asutatud esimene kool alles 1833. a. Õpetajaks saanud kiriku vöörmünder Juhan Johanson, kes osanud ainult hästi laulda, kuid pole mõistnud kirjutada. Viimast oskust lasknud ta õpetada kaubajuutidel, kelledega olnud väga sõbralikus vahekorras.

Helme. Koolid.

317

Ka sajandi keskpaigaks polnud kooliolud palju paranenud. 1839. a. maapäeva otsusega loodi eriline 2-astmeline koolivalitsus, mida 1849. a. täiendati 3-nda astmega — kihelkonnakoolivalitsusega. Õpetajailt, kellede ettevalmistuse kohta seni puudusid igasugused kindlamad normid, hakati nüüd nõudma kutseeksami sooritamist kreismaakoolivalitsuse juures ja selle põhjal väljaantud atestaati. Koolide seisund, mis vene usu tulekuga 1845.—48. a. ja koolisunduse lõdvenemisega oli üle elanud teatud seisaku ja tagurpidimineku, ei näidanud kõigest hoolimata esiotsa kuigi hoogsat tõusu. Peale viletsate kooliruumide, õpetajate palgaolude ja talurahva ainelise kehvuse tõid kooliasjale teinekord kahju õpetajakutsele mittevastav eluviis ja õpilaste liiga valju kohtlemine ja ebapedagoogilised karistused. Nii näiteks oli Leebiku kooliõpetaja Jüri Juul suur joodik, kel pea kõik kihelkonna kõrtsid ja muud kohad võlgu täis (kogukonnakohtu protokoll järele kogusummas 114 rubla 14 kop.), ja ühte kaugemasse kõrtsi Lāti piiril oli koguni särk joomise eest pandiks antud. Valla peremehed nõudsid kogukonnakohtu ees õpetaja Juuli ülemuselt ta vallandamist, ähvardades vastasel korral oma lapsi mitte enam kooli saata.

Hummuli kooliõpetaja kohta lausub sealse kogukonnakohtu protokoll 17. nov. 1870. a. järgmist: „Peddo Kivvi, 16 aastat vana kaebab kohtusse, et koolmeister tedda vägga peksnud, eddimält võtnu karvust kinni ja lõnu mütsiga vastu pääd, siis akkanu kättega möda kõrvud peksma ja lõnu temma pea vastu ahjo. Koolmeister on teda selleperrast peksnud, et temma väljast sisse tulles kolituppa on mütsi pähha unnetannu.

Kolivanemad Märt Miller ütles, et ilma trahvimatta ei või koolmeister mitte läbbi sadda lastega, ei pea aga neile mitte pähha löma, vaid neid vitsaga karistama.“

Alles selle järele võib märgata koolielus tunduvat edu, kui talupojad vabanevad teoorjusest ja paremaist kihelkonnakoolidest hakkab tulema rohkemal arvul uusi õpetajaid. Sellisteks kihelkonnakoolideks Helme suhtes olid Tarvastu oma, kus juhatajaks oli tuntud eesti ärkamisaja tegelane Hans Wühner, Paistu ja Põltsamaa kihelkonnakool. Pärast seda kui Helme oma kihelkonnakool, millel olid köstri juures väga kitsad ruumid (1862. a. paiku oli tal kõigest 6 õpilast), sai 1873. a. omaette uue koolimaja, hakkas vallakoolidele häid õpetajaid tulema ka siit. Paistust tulnud juhataja Johan Vares viis selle kooli päris õitsvale järjele ja see andis mitte ainult vallakooliõpetajaid, vaid saatis oma kasvandikke ka edasi kõrgemaisse linna koolidesse. Nii

olevat 1880./81. õppeaastal ligi veerand õpilasi Hollmann'i seminaris Tartus moodustunud endistest Helme kihelkonnakooli õpilastest.

Ka laiendati 1870-ndail aastail õppekavu ja parandati õpetajate palgaolusid. Nüüd hakkas tulema juba seminaris ettevalmistatud kooliõpetajaid. Kihelkonnakoolides ja seminarides hariduse saanud õpetajad olid harilikult ka agarad seltskonnategelased ja eesti rahvusliku liikumise eestvõtjaks kohtadel. Nii olid tuntud heade „lau-lumeestena“ või koorijuhtidena Peedu Roosman Riidajas, köster ning kooliõpetaja A. Erlemann, kihelkonnakooli juhataja Joh. Vares, õp. Wahlberg Patkülas, Kukk Leebikus, Jüri Proosa Jõgevestes jne., kõnelemata hilisemaist, kellede loendamine viiks pikale. Jüri Proosa asutanud Jõgevestes pasunakoori ja saanud sellega esinedes Tartu laulupeol III auhinna. Raha pasunate muretsemiseks kinkinud kohalik mõisnik vürst Barclay de Tolly.

Üldse muutusid mõisnikud pärast vene usu tulekut luteri koolide vastu, milledeks olid vallakoolid ja luteri kihelkonnakool, palju vastutulelikumaks. Nii kinkisid talude müümisel koolidele maad: Patküla mõisa omanik dr. G. P. von Stryk Soesaadu-nimelise koolikoha (1874. a.), Holdre härra Schwartz Kangru talu küljest 6 taalrit (müüs sellele sealtsamast veel lisaks 2 taalrit 75 grossi ja aitas koolimaja ehitada [1867. a.]) ja Lõve mõisa omanik v. Anrep, kes kinkis maa ja koolimaja ainult Lõve luteri usku rahvale, tingimusega, et kui rahvas peaks vene usku siirduma, siis langeb kingitus ev.-luteri kiriku omaks.

Venestuse eel 1870-ndail aastail olid koolid jõudnud võrdlemisi heale järjele, olgugi et nad viimase aja mõõdupuuga mõõtes jätsid veel küllalt soovida. Muude eitavate külgede kõrval tuli kohati ilmsiks halb vahekord vallaga, kelle ülal pidada oli kool. Nii näiteks leiame ühest Jõgeveste valla volikogu 1885. a. protokollist järgmise koha: „Jõgeveste valla koolmeister Jüri Prosa peab oma koolmeistri ameti seisust väega kõlvatuma kombel, sest et ta üks käratseja vaim ja kangekaelse südamega inimene on, kelle läbi tihti tüli ja jagelemist vallavalitsuse ja valla ameti liigete vahel temaga ette tuleb ja ei saa sellepärast mitte vallast austatud ei ka temast sugugi lugu peetud“. Et vallaisadega ja lastevanematega hästi läbi saada, see nõudis õpetajailt tõesti väga palju enesevalitsemist ja pikka ning kannatlikku meelt.

Venestus tõi umbes nii kuis 40 a. varemini vene usk kooliellu ebasoovitavaid nähtusi ja pidurdas selle loomulikku arengut. Osa vanu vilunud õpetajaid sai vene keele oskamatusel pärast lahti. Neid

asendasid teinekord väga noored kogenemata jõud, kellede võimeid rahvas hästi ei usaldanud ja neid pilgates poisikesteks hüüdis. Mõni äärmine pessimist arvas koguni, et koolides üldse ei kasvatata enam ausaid inimesi, vaid „hobusevargaid“.

Viimaseks „õieks“ koolide venestamise alal tuleb Helmes pidada Kärstna vallakooli muutmist ministeeriumikooliks 1902. a. See toimus rahvakoolide inspektori ja talurahvaasjade komissari ühisel pealekäimisel ning survele ja Helme õpetaja Koigu ägedal vastuseismisel, kes näinud uues koolis suurt hädaohtu luteri usule. Arvatavasti selle mõjul tekkiski tal mõte ehitada Kärstnaga ühendatud Murikatsi Helme abikirik, mis oleks olnud vastukaaluks vene mõjule (vt. eespool 1905. a. all). Pahadest ennustustest hoolimata kaotas venestuse hädaoht hiljemini oma esialgse teravuse ja Helmesse asutati veel teine valitsuse poolt ülalpeetav algkool, nimelt Tõrva alevisse.

Enne lõpliku kokkuvõtte tegemist Helme koolide kohta vene ajal peatume lühidalt ka Helme-Tõrva vene apostliku õigeusu koguduse koolide juures. Selle koguduse asutamisel 1880. a. avati tema poolt 3 kooli: 1 kihelkonnakool ja 2 abikooli — üks Helmes, teine Taageperas. 1885. a. asutati uus abikool Hummulisse, kuid suleti õpilaste puudusel juba järgmisel aastal. Sama saatus tabas 1889. a. Helme abikooli Tõrvas. Kihelkonnakool, mis alul ühes kirikuruumidega oli avatud Asumõisas, toodi arvatavasti 1883. a. ühes kirikuga Tõrva. 1913. a. sügisel toodi õpilaste vähesuse tõttu siia ka viimane abikool Taageperast ja ühendati kihelkonnakooliga, millele nüüd lisati 3. klass. Tütarlaste jaoks avati üürimajas omaette kihelkonnakool a. 1900. Hiljemini ühendati see poisslaste kihelkonnakooliga ja kõik 3 osakonda — kihelkonnakooli poiss- ja tütarlaste osakond ja end. Taagepera abikool — töötasid lõpuks ühises kihelkonnas praeguse kiriku juures. Huvitav on nende vene kirikukoolide kohta märkida asjaolu, et rõhuv enamuse õpilasi neis oli lõpu poole harilikult luteriusulisi, milles selgesti ilmneb uuema aja vabam vaade, mis enam ei pidanud kooli konfessionaalseks asutiseks.

Viimane üldine kokkuvõte kõikide Helme koolide kohta vene ajal on meil a. 1911 (vt. „Eesti Kultuura“ I, Marfeldt, „Helme“). Siis töötasid kihelkonnas: 1 luteri ja 1 vene kihelkonnakool, 1 ministeeriumikool (Kärstnas), 1 kroonualgkool (Tõrvas), 10 luteri vallakooli, 1 vene usu abikool ja 1 mõisakool (Riidajas), — kokku 16 kooli. Seitse neist (5 valla-, vene abikool ja mõisakool) töötasid ühe õpetaja juhatusel, 4 vallakoolis ja kroonualgkoolis töötasid 2 õpetajat, Helme

vallakoolis 3, samuti 3 ministeeriumikoolis, kummaski kihelkonnakoolis 4 õpetajat, kokku 31 õpetajat.

Maailmasõda ja saksa okupatsioon mõjusid vististi kogu Eestis koolidesse enam-vähem ühtlaselt. Vabadussõja ajal, kui kihelkond oli võitluste tallermaaks, nimelt jaanuaris 1919, oli ka koolitöö takistatud. Koolimajad, kus punavägi peatus, nagu luteri kihelkonnakool, said nende läbi kannatada. Korralik koolitöö võis alata alles vaenlase lõpliku väljatõrjumise järele.

Eesti iseseisvuse ajal koolide alal Helmes sündinud muudatustest on kõigepealt mainimiseväärne, et Tõrva alevisse avati keskkool, mis 1923. a. laskis välja oma esimese lennu. Sama aasta sügisel asus ta oma uude majja, kus töötab Valga Maavalitsuse ja Tõrva Linnavalitsuse poolt ülalpeetava erarealgümnaasiumina tänini. Helme end. luteri kihelkonnakool töötas 1921. a. kevadeni 4 õpetajaga ja umbes endiste progümnaasiumide kursuse ulatusel (IV–VII õppeaastani). Järgneva 3 õppeaasta kestel töötas ta 3 õpetaja juhatusel kõrgema algkoolina (õppeaastad: IV–VI-ni). 1924. a. 1. aug. ütles Valga Maavalitsus end kooli ülalpidamisest lahti ja andis selle üle Helme vallale, kes tõi siia Tõrvast endistest vallakooli ruumidest üle oma 4-klassilise algkooli ja liitis mõlemad koolid üheks 6-klassiliseks algkooliks, kus töötas 5 õpetajat. Tõrva end. vene kihelkonnakool hakkas töötama 4-klassilise „Tõrva alevi II algkoolina“ ja end. kroonu-alkool „4-kl. Tõrva alevi I algkoolina“. 1922. a. 1. aug. ühendati mõlemad alevi algkoolid üheks algkooliks, mis jäi alul töötama mõlemasse endisesse majja ja muutus 1923./24. õppeaastaks „Tõrva alevi 6-kl. algkooliks“. Endise ap. õigeusu koguduse koolimaja päris seaduse alusel maavalitsus ja müüs selle edasi Patküla vallale. Maja üleandmine toimus 1. okt. 1923, millal kõik alevi lapsed üle kolisid omaesse koolimajja (end. kroonualgkooli majja), ja vabanenud ruumidesse asus Patküla Soesaadu algkool. Tõrva alevi algkool muutis alevi linnaks saamisel 1926. a. loomulikult oma nime. Hummuli Ala algkool suleti 1. aug. 1929 ja õpilased viidi üle Hummuli Soe algkooli, mis 1924./25. õppeaastaks sai 6-klassiliseks ja asub endistes kõrtsi ruumides, kus ametisse pandi 5 õpetajat. Lõve algkool muudeti samal õppeaastal 6-klassiliseks ja määrati ametisse 3-as õpetaja. Leebiku valla algkool jäi 4 klassiga töötama kuni 1929./30. õppeaastani, samuti Taagepera Karjatnurme algkool. Ka asukoht jäi tal endiseks. Taagepera valla Ala algkool sai 6-klassiliseks 1. aug. 1927. a., Koorküla oma 1. aug. 1928. Holdre algkoolis, mis 1921. a. sügisest saadik asub mõisa härrastemajas, toimus üleminek 6-klassiliseks 1.

Helme. Mõisad.

321

aug. 1926. a., Jõgeveste omas samuti. Kärstna end. ministeeriumikool muudeti 6-klassiliseks juba kohe eesti aja alul. Pikasilla end. kõrtsi ruumides avas kohalik haridusselts 1921. a. eraalgkooli, mille ülalpidamise 1. aug. 1923 võttis enda peale Valga maavalitsus. Jaanuaris 1928. a. avati kooli juures tütarlastele 2-aastane täienduskursus kodumajanduse alal.

MÕISAD. Helme (saksa keeli *Helmet, Helmed, Helmede, Helmode* jne.), 2.4 km kirikust, 29 km Puka raudteejaamast, moodustas keskajal ordumeistri n. n. „lauamõisa“ (Tafelgut). Millal ta asutatud, pole lähemalt teada, arvatavasti umb. ühel ajal Helme ordulosiga, kas 14. sajandi lõpu poole või koguni 15. sajandi alul. Teade Helme lossi ehitamisest 1265. a. ordumeister Jürgen v. Eichstädt'i poolt paistab olevat kroonik Jürgen Helms'i täieline väljamõeldis, sest uuemad ordumeistrite loendid ei tunne üldse sellenimelist ordumeistrit. Ordumeistri alast Helmes läksid orduaja lõpu poole peamiselt lõunapoolsed osad, nagu Hummuli, Alamõisa, Aitsra, Koorküla, Patküla jne., läänistuse teel erakätesse (vt. edaspidi, nimetatud mõisade all). Poola ajal valdasid Helme mõisa, mille külge oli uuesti liidetud Hummuli ja vähemalt osa praegust Jõgevestet ja Riidajat, vennad Stanislaus ja Peter Nonhard (ka Nunhart). Viimane neist oli Helme staarosta. Rootsi aja alul, nimelt 1624. a., kinkis Gustav Adolf Helme lossilääni, mille suurus oli 26½ adramaad ja kus elasid 47 talupoega (õigemini peret), oma väepealikule ja nõunikule krahv Jacob de la Gardie'le (Norrköpingi otsuse õiguse alusel). Helme lossilääni kuulusid sellal peale samanimelise mõisa veel pärastised iseseisvad mõisad: Löve, Kärstna, Jõgeveste, Hummuli ja Aitsra, kuna Alamõisa valdusõiguse pärast Jacob de la Gardie'l mõisa endise omaniku Anrep'iga tüli tekkis. 1665 laskis krahv Jacob de la Gardie poeg kindralkuberner ning esimene riiginõunik krahv Magnus Gabriel de la Gardie oma Helme mõisad meesläänidest mõningate Eestimaa mõisade vastu tunnustada alloodideks, s. t. pärismõisadeks, nähtavasti selleks, et neid järgmisel aastal ära müüa (24 500 taalri eest) Riia suure gildi vanemale Franz v. Dreiling'ile. Meesläänide alloodideks muutmine päästis mõisad tagastamisest. Esimese v. Dreilingi pärijad jagasid mõisu 2 korda omavahel: 1678. ja 1718. a. Teisel jagamisel sai Helme endale Barbara v. Dreiling, kes oli abielus raehärra George v. Rennenkampff'iga. Rennenkampff'id, kes said 4. dets. 1728. a. Saksa keisrilt aadlidiplomi, pidasid Helmet enda käes üle 100 aasta, nimelt aini 1866, millal mõisa ostis kreisisaadik ning rüütel Georg von Transehe. Läks varsti v. Stryk'ide kätte, kellelt võõrandati

21

eesti maaseaduse põhjal. Planeeriti 1920, asundati 1921. Härrastemaja ühekordne ärklitubadega kiviehitis. Kannatas Vabadussõja ajal ja osalt juba varemini seesolevate sõjavägede all. Läks pärast mõisa võõrandamist Helme Põllumeeste Seltsi kätte, kes laskis hoone remontida ja korda seada 2-aastase kursusega „Helme põllutöökooli“ jaoks, mis nüüd asub härrastemajas ja mille päralt on mõisasüda ühes osa põldudega.

Mõisale kuulunud vakutalude müügi aega näitab järgmine tabel:

Aastad	1858	1869	1872	1873
Talude arv	2	1	1	46

Lõve (saksa k. *Lauenhof*), 8 km kirikust, 26 km Puka raudteejaamast, kuulus alul Helme mõisa külge (vt. Helme ms all) ja on oma nime nähtavasti saanud major Lau'lt, kelle käes oli rootsi aja lõpul kaugeim osa Helme „Linnaküla“ rendil. Eraldus Helmest 1718. a. Helme mõisa omaniku Franz v. Dreilingi teisel päranduse jagamisel. Lõve sai endale raehärra Caspar v. Dreiling, eelmise poeg. Läks 1750. a. abielu ja päranduse jagamise teel maanõunik Caspar Heinrich v. Anrep'ile, Caspar v. Dreilingi väimehele. Jäi Anrepite omandusse eestiaegse mõisade võõrandamiseni maaseaduse alusel. Planeeriti ühes karjamõisadega 1920, asundati 1921. Härrastemaja — vana telliskivihoone, mis sõja läbi kannatada sai, — müüdi ära vedamiseks ja lammutati mõni aasta tagasi.

Mõisale kuulunud vakutalude müügiaega näitab tabel:

Aastad	1870	1875	1877	1879	1880	1882	1910
Talude arv	1	32	2	1	1	2	1

Jõgeveste (saksa k. *Beckhof*), 11.3 km kirikust, 18 km Pukast, Väike-Emajõe pahemal kaldal Roobe parve ligidal. Arvatakse, et see on sama mõis, mida omas Gerdt von Becke Helme kihelkonnas 16. sajandil ja mis oli 2½ adramaad suur. Vähemalt mõisa saksakeelne nimetus viitab sinnapoole. Kui mõis Gerdt v. Becke surma järele vabanes, andis Poola kuningas Stephan Báthory selle 1585. a. Libbert Tepel'ile, kelle järele mõisa nimetati ka Tepelshofiks. Rootsi ajal oli aga mõis Helmega ühendatud (vt. Helme ms all), või, õigemini öeldud, teda polnud sellisena enam olemaski, sest kaardil 1683. ja 1684. a. leidub tema asemel „Gegeweste kylla“, mille järele

Helme. Mõisad.

323

oli 7 talu. Helmega ühendatud mõisade jagamisel Franz v. Dreilingi pärijate vahel 1718. a. läks Jõgeveste mõis eelmise poja Heinrich v. Dreilingi pärijaile — viimase 2 tütrele Helenale ja Catharinale. Catharina tütar Helena, kes oli abielus rootsi kapteni Erich Johan v. Smitten'iga, sai lõpuks mõisa endale ja pärandas selle oma pojale sillakohtunik Heinrich Johann v. Smitten'ile. Viimase tütar Helena Augusta abiellus pärastise kuulsa sõjavägedejuhi kindralfeldmarssal vürst Michael Barclay de Tolly'ga, kelle omanduseks läks lõpuks Jõgevestegi mõis, ja ta leidis siin hauakabelis viimse puhkepaiga (vt. kalmistute all). Vürst Barclay de Tolly'lt (eelmise pojalt) ostis 1867. a. Jõgeveste mõisa maanõunik Ernst parun Campenhausen'i abikaasa Marie, sünd. v. Smitten. Oli pärast professor dr. W. v. Rohland'i omanduseks ja lõpuks v. Brümmer'ite päralt, kellelt Eesti maaseaduse alusel võõrandati. Planeeriti ja asundati 1920. Härrastemaja — vana ühekordne kivi- ja saviplonnehitis, milles praegu asub kohalik algkool.

Foto H. Schults

41. joonis. Barclay de Tolly hauakabel Jõgevestes.

Mõisaile kuuluvad vakutalud müüdi kõik ühe korraga 1869 (talude kinnistusaasta; lepingud arvatavasti sõlmiti paar aastat varemini. Ainult üks talu müüdi 10 a. varemini, nimelt 1859. a.).

Hummuli (saksa k. *Hummelshof*, vanasti ka *Hummell*, *Hummelle*), 17,2 km kirikust, 12 km Sangaste raudteejaamast, Emajõe ligidal. Nimi esineb „Humularia“ kujul juba ordu ja Tartu piiskopi vahelisel maajagamisel 1226. a. ja näib seega ulatuvat tagasi muistsesse Eesti iseseisvusaega. Nähtavasti on kohalt nime pärinud üks keskaegne aadlisugukond, keda kohtame Helmes ordu languse ajal. Ordumeister Johann Wolthus von Herse läänistas 1470. a. Goswin Anrepile Helme kihelkonnas Hummuli vakuses „Kuppesche“-nimelise maatüki ja mõisa. Anrepite päralt oli mõis orduaja lõpuni, ühe teate järele koguni 1599. a. Siiski näeme 1599. a. poola revisjonist, et vähemalt Hummuli vakus („Humelwaka“) on ühendatud Helmega

ja hiljemini rootsi ajal on mõlemad mõisad ühiste omanikkude käes 1678. a:ni (vt. Helme ms all), millal Hummuli läheb Franz v. Dreilingi päranduse jaotusel tema tütardele Annale ja Catharinale. Läks viimase tütrelt abielu tõttu ta mehele Georg Friedrich v. Reutz'ile. Oli v. Reutz'ide käes 1823. aastani. Vahetas siis kiiresti omanikke ja pandipidajaid, kuni 1856. a. Viimaks jõudis kaardiväelipnik Nicolai Alexander Samson von Himmelstierna kätte ja oli selle järglaste päralt umbes maailmasõjani, millal mõisa ostis Ermes Friedrich v. Berg. Võõrandamise järele Eesti maaseaduse alusel jäi pidada endisele omanikule, kuni viimaks 1928. ja 1929. aastal planeeriti ja asundati. Mõisasüda — 156.45 tiinu — jäeti tulevikus avatava majapidamiskooli tarvis. Härrastemaja — 2-kordne kaunis uus kiviehitis.

1702. a. 19. juunil löödi selle mõisa juures venelaste ja rootslaste vahel kodumaa ajaloos tuntud Hummuli lahing (vt. üldosa ajalugu).

Mõisale kuulunud vakutalud müüdi järgmiselt:

Aastad	1873	1877	1893	1897	1900	1903	1904	1909	1915
Talude arv	21	17	8	3	2	1	1	1	1

Alamõisa ja Aitsra (saksa k. *Assikas mit Adscher*, vanasti ka: *Asikas, Asykas, Aszkas, Assikatz* ja *Adzygier, Ahtjerwe, Atzerwe, Aszdiger Hoff, Asdigerhoff, Adijrhoff*), esimene Väike-Emajõe kaldal, 11.6 km kirikust, 16 km Sangaste raudteejaamast, teine 11.2 km kirikust ja 18 km samast raudteejaamast. Mõlemad mõisad kuulusid orduajal Anrepite perekonnale, kellede päralt oli ka naabruses asuv Koorküla. Poola ajal 1599. a. olid Aitsra mõis ja küla 12 talupojaga nime järele otsustades poolaka Jan Dziatkowski' kasutada. Rootsi aja alul annetas Gustav Adolf ta ühes teiste mõisadega Helmes väepealik Jacob de la Gardiele, kuna Alamõisa pärast viimasel endise omanikuga tüli tekkis. Näha on, et endine omanik Anrep võitis ja mitte ainult Alamõisa, vaid ka Aitsra tagasi sai, ja tema järglased pidasid neid mõisu 1811. aastani, alates umb. 1752. aastast, koos Leebiku ja Vanamõisaga. 1811. a. loovutas rittmeister Heinrich Goswin von Anrep Alamõisa ja Aitsra ühes Leebiku ja Vanamõisaga oma tütrele Annale, kes oli abielus maakohtunik Otto Christoph parun Budberg'iga, nimetatud Benningshausen'iks (Landrichter Otto Christoph Baron Budberg genannt Benningshausen). 1856. a. läksid mõisad pandilepingu alusel kihelkonnakohtunik Carl parun Bruiningk'ile ja 1865. a. ostu teel rittmeister Bogdan

Helme. Mõisad.

325

von Wahl'ile. Viimaselt ostis nad 1871. a. Nicolai Samson v. Himmelstierna' lesk. Samson v. Himmelstiernade päralt, kelledele kuulus ka Hummuli mõis 1856. a. saadik, jäid Alamõisa ja Aitsra kuni umbes maailmasõjani, millal nad koos Hummuliga omandas Ermes Friedrich v. Berg. Et viimane omanik oli Soome Vabariigi alam, siis viibis mõisade tegelik võõrandamine kauemini kui teiste ümbruskonna mõisade juures. Alamõisa planeeriti alles 1928. ja 1929. a. Et mõisu viimase poolesaja aasta jooksul kasutati Hummuli karjamõisadena, siis puudub neil mõlemail härrastemaja selle sõna otseses mõttes.

Mõisadele kuulunud vakutalude müügiaega näitav tabel:

Aastad	1860	1871	1878	1893	1897	1898	1901
Talude arv	5	10	7	4	1	1	1

Leebiku ja Vanamõisa (saksa k. *Abenkat mit Althof*, vanasti ka *Abenkath*, *Ebenkath* ja *Altdorff*), esimene 12 km kirikust, 18 km Puka raudteejaamast, Öhne jõe kaldal, teine 8 km kirikust. Leebiku mõis kuulus keskajal vähemalt osaliselt, kui mitte täiesti, Tarvastu kihelkonda ja Viljandi ametisse. Nimelt läänistas ordumeister Wolter v. Plettenberg 2. juunil 1531. a. Bernd v. Lethmaten'ile Leebikus Viljandi ametis, Tarvastu kihelkonnas ja „Jerwecke“ vakuses 4½ adramaad. Edasi teame, et juba orduajal olid Leebiku ja Vanamõisa Stryk'ide perekonna päralt ja kuulusid veel 17. sajandi keskpaigu Agneta Stryk'ile, kes abiellus rittmeister Eberhard Gerhard Klebeck'iga. Viimase sugukonna järele on rahvas mõisa vana eestipärase nime — „Abenkat'i“ (mis võis kõlada eestlase suus umbes „Haavakatku“) ümber vahetanud Leebiku vastu. Vanamõisa sattus juba rootsi ajal pandina teistesse kättesse kui Leebiku ja müüdi viimaks 1733. a. pärastisele maanõunikule Caspar Heinrich v. Anrep'ile. Sama omaniku kätte läks 1738. a. ka Leebiku, mis oli vahepeal olnud pandina v. Schreiterfeld'i käes ja pärast v. Klebeck'eid, kes müüsid mõisa 1726. a., v. Mohrenschildt'ide omanduseks. Anrepite sugukonna käes olid mõlemad mõisad ja ka Alamõisa ja Aitsra kuni 1811. a., millal kõik läksid päranduse ja abielu teel parunite Budberg'ide nimetatud Benningshausen omanduseks kuni 1856. aastani. Olid pärast parun Taube, kihelkonnakohtunik parun Bruiningk'i, Erdell'ide, parun Kruedener'i ja Theophil Schwartz'i käes. Läänud sajandi lõpul ostis viimaks mõlemad mõisad eestlane J. Hendrikson, kelle omanduseks nad jäid Eesti maaseaduseni. Vanamõisa, mis oli karjamõisaks, planeeriti 1922. a. ja asundati 1923. Leebiku mõisa

ääremaad planeeriti ja asundati 1924. a. Mõisasüda ühes veskiga jäi endisele omanikule ja ta poegadele. Leebiku härrastemaja — vana ühekordne puuhoone — endise omaniku kasutada.

Mõisadele kuulunud talude müügiaega näitav tabel.

Aastad	1860	1861	1867	1868	1871	1875	1877
Talude arv	20	5	4	2	1	2	2

Koorküla ja Asu (saksa k. *Korküll mit Assuma*, vanasti *Kuerkull, Kurkull, Koerkul, Koorkula, Corkull, Korckull, Korkul*), esimene 7.5 km kirikust, 35 km Puka raudteejaamast, Öhne jõe vaskul kaldal; teine 6.5 km kirikust. Ordumeister Johann Freitag vom Loringhofe läänistas 25. juulil 1487. a. Helmolt v. Qwernem'ile Valgjärve mõisa (*höff tor Blancken see*), Koorküla (*Kuerkull*) küla ja 2 tükki heinamaad. Siit nähtub, et orduajal asus Koorküla mõis alul praegusest kohast ligi 3 km lõuna pool Valgjärve ääres ja kandis oma asukohale vastavat nimetust, kuna praegune mõis on asutatud arvatavasti samanimelise küla asemele, viimast eemale tõrjudes. Juba 1518. a. kuuleme mõisaasemest Valgjärve ääres, kus enne asunud Koorküla mõis (*Hovestede tho der Blanckensee, dar de hoff tho Korkull vor gelegen*) ja mis nüüd ühes Koorküla mõisa, küla ja heinamaadega läänistatakse Aleff Anrep'ile. Nähtavasti oli Johann von Qwernem'il, eelmise pojal, siiski rohkem õigusi läänistatud küla ja mõisa kohta, sest 1530. a. on Aleff Anrep sunnitud temalt sama valduse omandama ostu teel. 1552. a. ostis Helmich Anrep vennastelt Ermestelt lisaks veel Ahtjerwe ehk Atzejerwe küla, milles nime järele võib ära tunda pärastise Aitsra mõisa Koorküla naabruses (vt. Alamõisa ja Aitsra all). Koorküla jäi v. Anrepitele nähtavasti kogu rootsi ajaks. Vene aja alul 1725. a. kuulus Koorküla rentmeister Wickedin'i pärijaile ja Asu leitnant Zeddelmann'ile. 1732. a. loovutas pandipidaja Peter v. Rüdinger Koorküla sillakohtuadjunkt Carl Johann Freytag von Loringhowen'ile. 1759. a. läksid mõlemad mõisad ostu teel sillakohtunik Georg Gustav v. Gersdorff'ile. Olid läinud sajandi teisel aastakümnel lühikest aega von Möller'i omanduseks, siis 1826—1867 v. Goliewsky'de ja viimaks kuni Eesti maa-seaduseni v. Stryk'ide päralt. Planeeriti 1919. a., asundati 1920. Koorküla härrastemaja — vana puuhoone, mis üle anti vallale, kes kavatses sinna paigutada oma algkooli. Asu oli pea alati karjamõisaks ega vääri tema härrastemaja seepärast eraldi nimetamist.

osast: päris mõisast, mis kandis praegust nime, ja kõrval mõisast, mis asus päris mõisast lääne pool, mida saksa keeles nimetati *Löwenküll* ehk *Leuenküll*.

Poola kuningas Sigismund III kinnitas 9. juunil 1593 Varssavis endisele Laanemetsa mõisa omanikule Johan Anrepile Roobe mõisa suhtes allodialõiguse. 1597. a. läks mõis abielu teel Creutz'ide ja 1675. a. ostu teel Ruhja ja Karksi pealiku Lars ehk Lorenz Wademann'i (aadeldatud v. Wadenfeld) omanduseks. Sama omaniku kätte oli 3 aastat varemini ostu teel jõudnud ka Löwenküll, mis oli alul olnud Heinrich Rehbinderi ja Bartholomäus Wrangelli, poola ajal esiti Thomas Francki, siis Reinhold Zeieri ja rootsi aja alul uuesti Rehbinderi päralt. 1675. a. alates jäid Roobe ja Löwenküll ühiste omanikkude kätte, ehkki nad rootsi aja lõpul redutseeriti. Vene valitsus restitueeris 1722 mõisad Lars Wademanni poja tütrele Agathe Dorothea Wadenfeld'ile, kes nad 1732. a. vahetas ooberstleitnant Christoph Rehbinderi ühe Eestimaa mõisa vastu. Ch. Rehbinderi põlvnes otseselt endiste omanikkude Rehbinderi perekonnast. Pärastpoole vahetasid mõisad kiiresti omanikke, olles kordamööda lühikest aega von Krüdeneri (sünd. Klüweri), von Anrepi, kirikuõpetaja J. Fr. Schoewe, major von Nothhafti ja lõpuks uuesti v. Krüdeneride käes kuni 1836. a., millal nad ühise nime all „Roobe mõis“ ostu teel kihelkonnakohtunik H. Fr. W. v. Stryki omanduseks läksid. 1848–1857 oli mõis panditud Hans Erdell'ile, kes võrsunud eesti talupojasoost ja pärit Taageperast Sõnni talust. Järgnevas 10 aastaks läks ta major Fr. parun Budbergi ja tema pärijate kätte. Kohe selle järele, kui rüütlimõisade omandamine anti vabaks kõigile seisustele, ostis Hans Erdell 1867. a. mõisa päriks. Jäi sama perekonna kätte kuni eestiaegse võõrandamiseni maaseaduse alusel. Planeeriti ja asundati 1924. a. Härrastemaja — vanapoolne ühekordne puuehitus — endise omaniku kasutada. Mõisale kuulunud vakutalud müüdi: 1857. a. — 10 talu, 1885. a. — 11 tl ja 1888. a. — 1 tl.

Holdre (saksa k. *Hollershof*, vanasti ka *Morsel-Ilmus*, *Ilempus*, *Illmus*), 11.7 km kirikust, 30 km Halliste raudteejaamast, Öhne jõe vasakul kaldal. Poola ajal sai selle mõisa esiti Mathias Bronikowski (ka Bronokowsky), siis Laurentius Wegiersky ja lõpuks 1597. a. kuningas Sigismund III käest rittmeister Heinrich Ramel ühes abikaasaga eluajaks. Viimane müüs mõisa juba järgmisel aastal edasi Palm Riegemann'ile ja tema abikaasale, kes selle loovutasid oma võõraspojale, Riia linna kodanikule Caspar Holleri, milline toiming leidis 1630. a. Gustav Adolphi kinnituse. Caspar Holleri poeg

Ludolph Holler oli Helmes kirikuõpetaja ja päris isalt mõisa, mis sai oma nime sellelt omanikkude sugukonnalt. Läks hiljemini, arvatavasti 18. sajandi alul, päranduse ja abielu teel Eckströhm'idele ja neilt 1794. a. alul pandina, 1810. a. aga pärisomandusena Jacob Joh. von Reichard'ile. 1841. a. pärisid mõisa von Teibner'id ja viimaseilt ostis selle 1867. a. Lemsalu kodanik Wilhelm Schwartz. Oli vahepeal Grewingk'ite ja lõpuks Voldemar Ditmar'i omanduseks, senikui võõrandati Eesti maaseaduse alusel. Planeeriti ja asundati 1922. a. Härrastemaja — võrdlemisi uus, kuid sõja ajal kannatanud 2-kordne kiviehitis — Holdre valla käes kasutada kooli- ja vallamajana.

Mõisale kuulunud vakutalud müüdi: 1864. a. — 1 tl, 1875. a. — 8 tl ja alles 1913. a. lõplikult 2 talu. Mõisamaast müüdnud talud puuduvad siin.

Taagepera (saksa k. *Wagenküll*, rootsiaegsel kaartidel ka *Wagenkylla* ja *Wagenkyll*), 12,2 km kirikust, 46 km Puka raudteejaamast, Öhne jõe paremal kaldal. Orduajast puuduvad mõisa kohta seni teated.

Poola ja rootsi ajal kuni 1674. aastani kuulus ta von Rehbinderite sugukonnale. Mainitud aastal ostis selle maanõunik Otto von Stackelberg, kelle järglastelt läks mõis 1796. a. alul pantimise teel ja viimaks 1806. a. lõplikult major Friedrich Joachim von Oettingen'ile. Viimase konkursist ostis mõisa 1819. a. kreisipealik Bernhard Heinrich von Stryk, kelle sugukonnale ta jäi eestiaegse võõrandamiseni maaseaduse alusel. Planeeriti 1920, asundati 1921. Härrastemaja — võrdlemisi uus enamasti kahekordne tahvelkivikatusega ja torniga kiviehitis. Kannatas Vabadussõja ajal, kuid remonditi hiljemini Töö-hoolekandministeeriumi poolt Taagepera tiisikushaigete-sanaatooriumi jaoks, mille kasutada jäi ka mõisasüda ühes vastava põlluja heinamaaga.

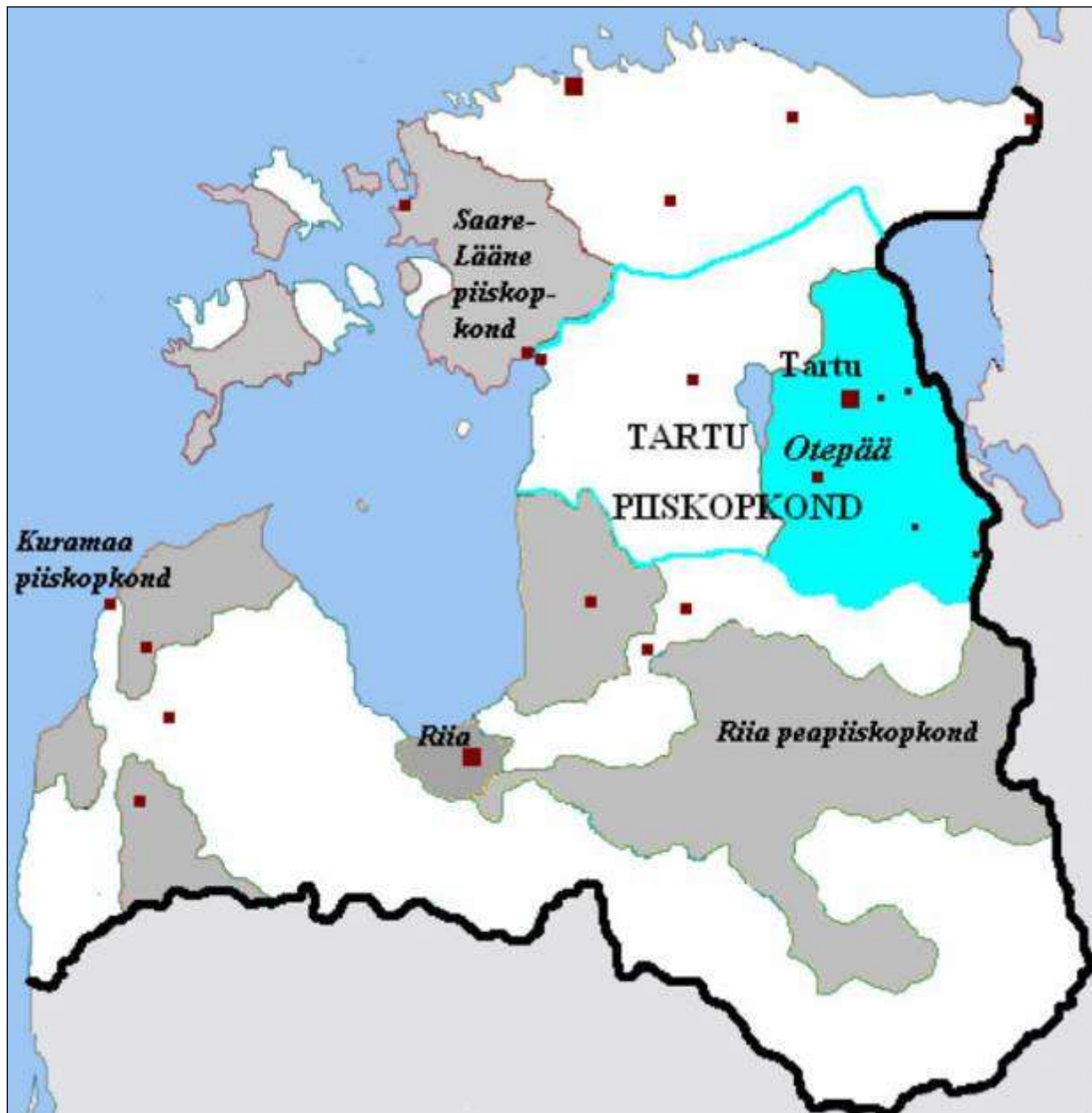
Mõis on pärinud oma nime von Stackelbergide sugukonnalt. Vana eesti algupärane nimetus — „Vaoküla“ — on säilinud veidi väänatult mõisa saksakeelses nimes „Wagenküll“ ja veel paremini

42. joonis. Taagepera sanatoorium.

ühel rootsi aja lõpust pärit oleval kaardil, kus pärastist Vana Taagepera karjamõisa nimetatakse „Vannawaokylla“.

Mõisale kuulunud vakutalud müüdi: 1872 — 33 talu, 1875 — 3 tl, 1877 — 1 tl ja 1897. a. — 1 tl.

3. Eesti rahvuslik ärkamisaeg, lühikronoloogia ja peategelased

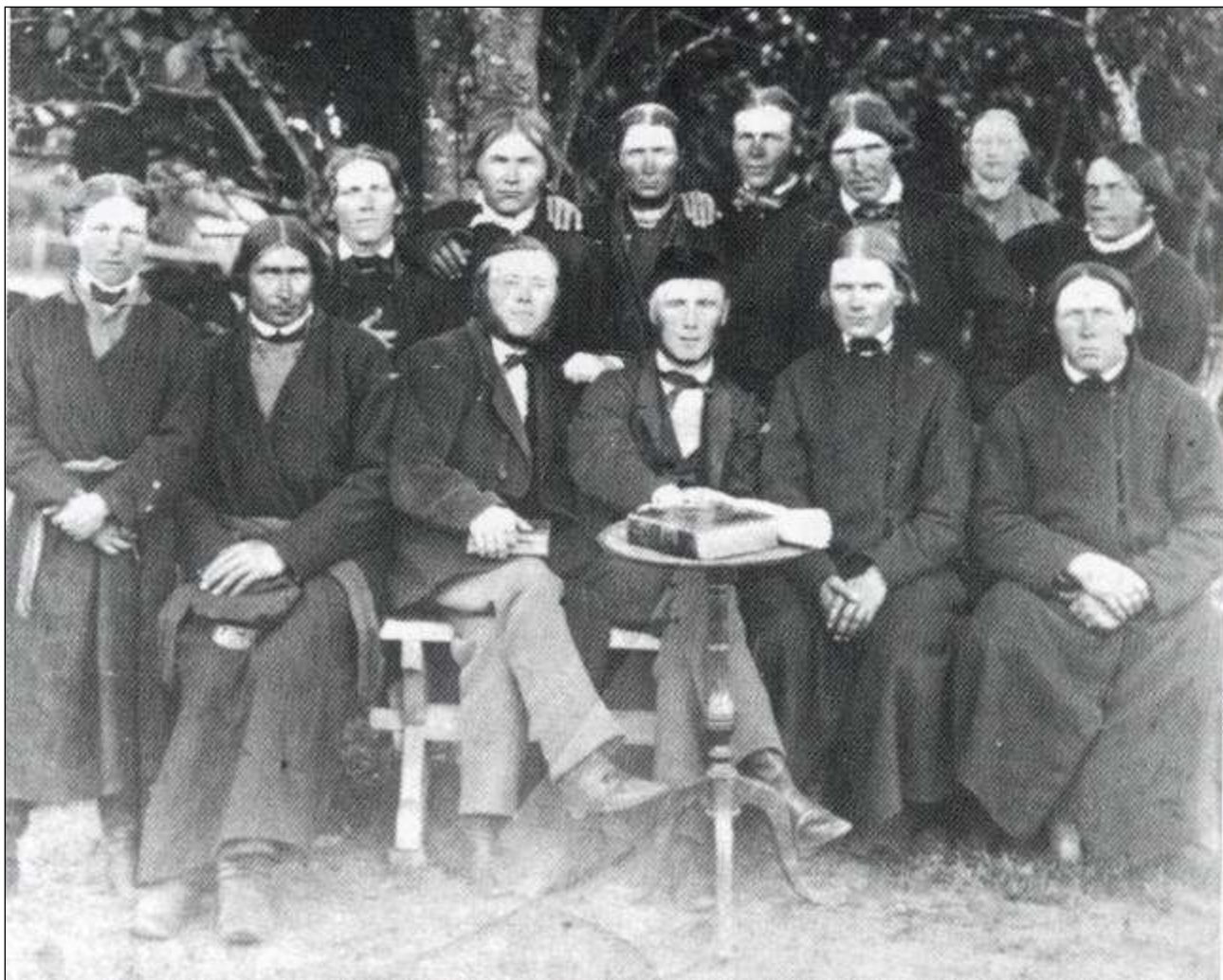

Foto Märt Jakobson ja Helme kihelkonna koolmeistrid:

Paremalt teine Märt Jakobson, kolmas neljas , teised teadmata

4. Märt Jakobsoni lühielulugu ja perekond

4.1 Mida ma tean ja mäletan Märt Jakobsonist. Ruuta Kuusksalu, märts 2015. a.

Minu teadmised Märt Jakobsonist põhinevad mu ema, Anna Treufeldt'i (neiuna Anna Värk) jutustustel. Märti ennast ma mäletada ei saagi, sest kui mina 1932. aastal ilmavalgust nägin, oli Märt juba 28 aastat Helme kalmistul puhunud. Emagi oli Märdi surma ajal vaid kolmeaastane.

Märt Jakobson oli abielus minu vanatädiga - mu vanaisa, Jaan Värgi, noorema õe Ann'ega. Neil oli tütar Katariina, minu ema eakaaslane, keda Variku-Kataks kutsuti. Kata olnud väga ilus tüdruk ja saanud „väga hästi mehele“ - Tartumaale Kongutale, kus olnud jõukad talud ja „põllud nagu järvejää“. Hiljem olen kuulnud, et Kongutale sattus Katariina vanatädi Anne teise abielu kaudu. Seetõttu olnud meil Kongutal sugulasei kahes talus. Ise ma seal käinud ei ole – keerulised ajad on selle haru sugulased, nii nagu paljud teisedki, laiali pillutanud.

Kui Märt Jakobson 1904-ndal aastal suri, olid tema vanemad tütre juba täisealised ja, nagu selgub Märdi arveraamatust, ka kaasavara saanud. Kuuldavasti oli ka Porimõis nende vahel jagatud. Ülejäänud vallasvara ja Variku talu oli testamendiga määratud lesele Annele ja tütrele Katariinale. Testamendi täitjaks ja järelevalvajaks oli minu vanaisa ja Anne isa Jaan Värk. Millal Ann ja Katariina Varikult lahkusid pole teada. Sellest ajast kui mina Varikut mäletan elas seal juba rentnik, kelle nime ma ei tea.

Vallasvara hulka kuulus ka Märdi raamatukogu – „raamatu kogu“ või „bibliotek“, nagu ta ise kirjutab. See, praegu tagasi mõeldes hindamatu vaimne vara, oli vanaisa suur hoole- ja mureallikas kuni surmani. Sellest algavad ka minu mälestused.

Värgi „rõõva-aida“ nurgas seisis väike must kapp, mille riulitel seisis raamatud ja raamatuteks „poogitud“ ajalehed ja ajakirjad. See kapp ja raamatud seal sees olid perekonna reliikvia. Meeles on vanaisa (Papa) sõnad: „Neid puttu ei tohi, sul om käe mõskmade!“ Võisin siis olla nii 5-6 astane. Vanaemaga koos ikka mõnikord võtsime ja vaatasime põgusalt. Mind nad siis niiväga ei huvitanudki. Hoopis huvitavam oli aida vastasseina ääres suur must rautatud kirst – vanaema veimevakk. Selle kumera kaane sisepind oli tapetseeritud saksakeelse moeajakirja koltunud lehekülgedega, millel olid kõrgete soengutega pikkades pidulikes turnüüriga kleitides uhked daamid. Turnüüriga (istmikust tõstetud) kleidid olid moes 19-nda sajandi teisel poolel. Kirstus oli veel väiksem kast, mille sees olid vanaema pitsilised tanud, pearätikud, põlled ja ehted. Vanaema sõnad „Kui mia ütskõrd ära sure, saad sina kik mu nirtsu-närtsu endale“ olid tunnustavad ja kindlustunnet tekitavad. Tänu mu emale seisab see kirst nüüd Alaveski magamistoas aukohal, kaane sees ikka need uhked daamid, keda nüüd mu pojatütred imetlevad, sees juba tänapäevased „nirtsud-närtsud“.

Märt Jakobsoni „bibliotekil“ nii hästi ei läinud. Vanaisa oli raamatud mu vennale määranud. Jaani peeti meie põlvkonnast kõige lugemishimulisemaks - „raamatukoi“, öeldi. Papa oli korduvalt käskinud raamatud Värigilt ära viia, Meile aga tundus julm ja lugupidamatu asju enne peremehe lahkumist „laiali tassida“. Pealegi algas sõda ja siis sõjajärgsed rasked aastad. Värgi tundus kõigele vaatamata turvalisem kui Alaveski.

Peale vanaisa surma 1959-ndal aastal võttis meie noorim onu, Elmar, Värgi oma hoolde. Ta läks metskonda tööle ja, jagades end Tõrva linnamaja ja Värgi vahel, päästis sellega talu maa ja hooned ülejäänud küla saatusest. 1970-ndatel lükati teiste talude hooned kokku, juuriti üles metsad ja talumaadele rajati uudismaa. Taluasemed muutusid eikellegimaaks, kust igaüks võttis, mida soovis põhimõttel „mis ripakil, see ära“. Värgil toona veel midagi ripakil ei olnud – seal kehtis „mis ripakil ei ole, saab ripakile tõmmatud, ja ikka ära“. Nii juhtuski, et ühel päeval oli aidauks puru ja mis vähegi väärtuslik kaasa võetud. Kui minu poeg, Andres Kuusksalu, 1986-ndal sinnakanti tööle läks, oli ait veel terve ja põrandalt sodi seest leidis ta koltunud lehtedega vana klade – Märt Jakobsoni arveraamatu. Oli see juhus, või Jumala sõrm, aga Eesti rahva kultuurivara ei kadunud jäljetult!

Ait ise jõudis veel ühe ajastu ära oodata – taasiseseisvuse. Tookord kahjuks ei mõistatud, et vabadusega koos peab käima kohustus mõelda ja vastutada. Värgil oli alati mesilasi peetud. Vanaisal olid omal ajal pakktarud, onu Elmar kasutas isetehtud moodsaid tarusid. Peale onu surma

1978-ndal aastal jäi järele kümmekond taru, kuhu mesilased ise sisse kolisid ja omapäi elasid. Üks selline oli rõõvaaida ukse kõrval aidatrepil. Keegi meemaias vennike oli mesilastelt nõelata saanud ja tigidana suitsiku tarusse visanud. Sellest süttis taru ja koos sellega kogu hoone – puukuur, kaks aita ja vankrikuur. Vanad poolpõlenud tammed rehielamu ja aida vahel tuletavad seda tänini meelde.

Variku talu mäletan enne 1939/40-nda aasta suurt külma talve. Kord emaga Värgilt koju sõites keeras ema teeristis Varikule. (Variku asus selle tee ääres, mis praegu Karjatnurmest paremale keerab) Otse tee ääres oli suur õunapuuaed ja edasi, veidi kõrgemal, lihtne talumaja.

Õunapuudealused olid lademes õunu täis. Mõned olid eriti mahlased ja maitavad – neid kutsuti suvesibulateks. Hiljem olen teada saanud ka nende õige nime – Karabovka, vana Lõuna-Venemaa sort. Ka oma aeda on õnnestunud paar sellist puud saada, aga nii maitavad kui tookord Variku aias nad siiski ei ole. Variku vana maja seisis seal peale sõdagi. Hiljem tehti sinna Tõrva prügimägi.

Porimõisa mäletan ajast kui meie Sookääriku-alusele heinamaale sai sõidetud. Vinkle talust mööda sõites, enne Sookääriku teeristi, jäi paremale pikk palkidest hoonete rida - mitmed laudad ja küünid olid üksteise külge ehitatud

Foto 4.1 Jaan Värk 1950-ndate alguses. Taustal ait, kus Märt Jakobsoni raamatukogu ligi 80 aastat varjul oli. Paremal paistavad vankrikuur ja viljaait, „rõõvaait“ pildile ei ole mahtunud

Foto 4.2 HENDRIK TREUFELDT

(8.02.1873-10.12 1941.a.)

Pikasilla Algkooli rajaja ja juhataja. Pilt õpetajate täienduskursuslaste dokumendilt.

(Kogumikus „Helme-Tõrva ajaloo“ lk. 98 olev foto on vale – sealsel fotol on Märt Jakobson)

4.2 Märt Jakobson, Helme kihelkonnakooli õpetaja (1828 – 1904)

Märt Jakobson suri 26. Märtsil 1904 Porimõisa talus, Kirikumõisa külas, Helme vallas